TARTU ÜLIKOOL

HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND

KULTUURITEADUSTE INSTITUUT

KIRJANDUSE JA TEATRITEADUSE OSAKOND

Maria Kuuseok

PEET VALLAKU LINNANOVELLIDE OLUSTIK

Bakalaureusetöö

Juhendaja Andrus Org (PhD)

Tartu 2024

Sisukord

Sissejuhatus 4
1. Kirjanduslik aegruum 6
1.1. Aegruumi ja olustiku kujutamine 6
1.2. Kirjandusliku linnaruumi kujutamine 10
2. Peet Vallaku novellistika põhijooni 13
2.1. Karakteriloome: psühholoogiline vaatlusviis 13
2.2. Dramaatiline pinge: konflikt ja puänt 15
2.3. Koomika ja groteskirealism 16
2.4. Detailimeel ja olustikutunnetus 17
2.5. Linnanovellide valik 18
2.5.1. „Ulaharitlane“ (1931) 19
2.5.2. „Auvõlad“ (1932) 19
2.5.3. „Omakohus“ (1932) 19
2.5.4. „Teise eest“ (1935) 20
2.5.5. „Rasked rakmed“ (1931) 20
3. Peet Vallaku novellide analüüs 21
3.1. Avalik linnaruum 21
3.1.1. Tänavad: kesklinn ja agul 21
3.1.2. Meelelahutus: kohvikud ja kõrtsid 24
3.1.3. Kõmu ja ajakirjandus 26
3.2. Tööalased ja kodused siseruumid 29
3.2.1. Kontor ja linlik töökultuur 29
3.2.2. Tööliskorterid ja muud linnakodud 33
3.3. Inimene linnas 36
3.3.1. Erinevad tüpaažid 36
3.3.2. Inimestevahelised suhted ja suhtlus 39
3.4. Linlikud ärisuhted 40
3.4.1. Ärimehed ja nende ärid 40
3.4.2. Pettused ärimaailmas 42
Kokkuvõte 45

Allikad 49
Esmaallikad 49
Sekundaarallikad 49
Environment in Peet Vallak's short stories. Summary. ..... **Error! Bookmark not defined.**
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks 53

Sissejuhatus

Peet Vallakut (1893–1959) tuntakse valdavalt külarealistina, kuid tema 1930. aastate loomingus leidub ka mitmeid linnaainelisi novelle, mis peegeldavad elavalt ja detailselt oma ajastu eesti (väike)linna olustikku ja miljööd, linlikke tegelasi, nende minapilti ja eluviisi ning linnale omast äri-, kultuuri- ja sotsiaalelu. Kõik need tasandid loovad huvitava pildi omaaegsest eluolust, mida Vallak oma loomingus väikese inimese ja tema elusaatuse kaudu jäädvustada on üritanud.

Kirjandusliku linnaolustiku uurimine on kahtlemata keeruline ülesanne. Olustik, tegelased ja sündmused on kunstilises aegruumis omavahel tihedalt ja vahetult seotud, seega üht ei saaks justkui uurida ilma kõiki neid tegureid kaasamata. Nii on see ka Vallaku olustikulistes linnanovellides „Ulaharitlane“ (1931), „Rasked rakmed“ (1931) „Auvõlad“ (1932), „Omakohus“ (1932) ja „Teise eest“ (1935), mida siinses töös analüüsin. Elavalt ja üksikasjalikult olustikku kirjeldades ei unusta Vallak ka karaktereid, õigemini inimtüüpe, kes selles keskkonnas tegutsevad ja omi asju ajavad. Seetõttu on olustiku ja miljöö tähenduslikkus tihti tegelastest ja nende ettevõtmistest sõltuv. Vallaku kujutatud linnakeskkond on terviklik ruum, mida tuleb vaadelda kompleksselt.

Vallaku linnanovellide käsitlemisel on eesmärk vaadelda linnaolustiku kirjeldusi, linnaruumi funktsioone ja selles tegutsevate inimtüüpide rolle, otsides narratiividest autori hoiakuid ja kriitilist suhtumist. Täpsemalt lähtun järgnevatest komplekssetest küsimustest:

1. Mil viisil Vallak oma novellides linnaolustikku kujutab? Millised on linnaruumiga seotud paigad, sündmused ja inimesed? Mis on siin tüüpiline, mis aga erandlik?
2. Kuidas Vallak tegelased oma ümbrusega vastavusse viib? Kuidas linnakeskkond tegelast peegeldab? Millised väärtused ja hoiakud linlikus ümbruses ilmnevad?
3. Kas ja kuidas on linnaolustik seotud tegelike, ajajärgule omaste ühis-kondlike oludega? Milliseid ühiskondlikke probleeme autor olustikku kujutades puudutab?

Töö esimene peatükk tutvustab nii laiemalt kirjandusliku aegruumi kui ka kitsamalt olustiku ja miljöö mõisteid. Lisaks toon välja kirjanduslike linnauuringute põhilisi suundi ja fookusi, linnakirjanduse üldist olemust. Teises peatükis loon konteksti Peet Vallaku novelliloomingu mõistmiseks, toetudes tema novellistikale omase poeetika ülevaates retseptsioonile, ning esitan kõnealuste linnanovellide lühikokkuvõtted. Kolmas peatükk tegeleb novellides kujutatud

linnaolustiku eri tahkude analüüsiga, mis järgib temaatilist jaotust neljaks kategooriaks: avalik linnaruum, tööalased ja kodused siseruumid, linnainimeste suhtlus ja suhted ning linlik ärimaailm.

Vallaku ja tema loomingu uurimisega on kõige põhjalikumalt tegelenud kirjandusteadlane Daniel Palgi (2011). Kuid Vallakut on uuritud ka varasemates üliõpilastöödes. Leelo Punak on vaadelnud Vallaku novellides naistegelaste kujutamist oma bakalaureusetöös „Naine Peet Vallaku 1920. aastate lühiproosas“ (2009). Liis Aavaste sulest pärineb bakalaureusetöö „Peet Vallaku novellid ja nende narratiivsed mudelid“ (2000). Mart Kivastik on kirjutanud diplomitöö „Peet Vallaku novellisüsteem võrreldes Friedebert Tuglase omaga“ (1989). Raivo Juuraku diplomitöö kannab pealkirja „Peet Vallaku novellide stiil“ (1979). Peet Vallaku linnanovelle pole teadaolevalt lähemalt ja eraldi komplektina veel uuritud.

1. Kirjanduslik aegruum

1.1. Aegruumi ja olustiku kujutamine

Aegruum on kirjanduses omamoodi konventsionaalsus, mille olemusest sõltub tekstimaailma terviklik ülesehitus, sisu ja vormi ühtsus. Nagu märgib Rawdon Wilson, tegeleb kõikidest kunstiliikidest aja ja ruumi kujutamisega kõige vabamalt just nimelt kirjandus, millega suudab konkureerida vaid kinokunst (Wilson 1995: 210). Aegruumi kujutamise ambivalentsuse tõttu on seda tekstitasandit keeruline kirjeldada ja uurida. Jüri Talveti järgi komponeerib kunstiline aegruum teoses objektide, nähtuste ja väärtuste omavahelisi ruumilisi suhteid. Aegruumi funktsioon on seega „modifitseerida teose ideestikku, filosoofiat ja ideoloogilist sisu“. (Talvet 1980: 642–643)

Kunstilise aegruumi avaldumis- ja käsitlusviisid on väga erinevad. Kitsamalt võib aegruumi kujutamist ilukirjandustekstis nimetada ***olustiku*** loomiseks, mis hõlmab peamiselt materiaalsete asjaolude kirjeldamist. Ent laiemas plaanis haarab olustik enda alla ajastule omase maailmapildi, inimeste eluolu ja käitumise, nende teadvuse ja suhtumist asjadesse (Gurevitš 1992: 12). Olustiku kõrval kasutatakse ka prantsusepärast mõistet ***miljöö***, mis tähistab rohkem meeleliselt tunnetatavat keskkonda ja ühendab meelte kaudu kogetavaid nähtusi nii loodusest, sotsiaalelust kui ka kultuurist (Nahkur 2011). Miljöö tähistab mis tahes välist ümbrust või atmosfääri, aga ka muljet ja meeleolu, mis peegeldab inimese elutingimusi. Kõige üldisemalt on miljöö see keskkond, mis inimest või mis tahes muud organismi elutingimusi mõjutab.

Talvet märgib, et kunstilise aegruumi kujutamise viise võib vaadelda näiteks realistliku-sümbolistliku skaalal. **Realistlik aegruum** luuakse viisil, mis taotleb ilukirjandustekstis objektiivsele reaalsusele võimalikult lähedase aegruumi tekitamist. Selline aegruum on üsna tüüpiliselt detailidest küllastatud ja kirjelduslikult intensiivne. **Sümbolistlik aegruum** kujutab seevastu väiksemal hulgal objekte, kuid need on tähenduslikult kaalukamad ja kultuuriliselt äratuntavamad. Kindlasti pole see binaarsus piisav kunstilise aegruumi kirjeldamiseks, näiteks realistliku aegruumi kujutamist mõjutavad paratamatult autori enda subjektiivsed hoiakud ja uskumused, mistõttu realistlik olustikukirjeldus jääb alati tinglikuks. (Talvet 1980: 642)

Ilukirjandustekstis kujutatud aegruum pole mitte ainult **tinglik**, vaid aja ja ruumi suhe on seal tugevalt **relatiivne**. Talvet sõnastab proosanarratiivile omase pöördsuhte: mida realistlikumalt,

st detailsemalt ja intensiivsemalt kirjeldatakse jutustavas tekstis olustikku (aegruumi), seda aeglasemalt kulgeb süžee (teosesisene aeg). Sündmustik tiheneb aga siis, kui olustikukirjeldus hõreneb. See annab aimu, et kunstilises tekstis on ajal ja ruumil kindel tasakaal, mõlema tihenemine ja hõrenemine on teineteisest sõltuvad (Talvet 1980: 646). Seega on kunstilise aegruumi relatiivsus mõistetav ennekõike metafoorselt või sümboolselt, sest kirjandusliku tegelikkuse ajalised ja ruumilised koordinaadid pole täielikult konkretiseeritud, vaid need on katkendlikud ja tinglikud.

Kujutiste immateriaalsus annab kirjandusele võimaluse liikuda hetkega ühest ajast ja ruumist teise, näiteks saab narratiivis jutustada sündmustest, mis toimuvad samaaegselt erinevates kohtades. Seega peab paika väide, et **kirjandus taastoodab maailmast aegruumilist pilti**, mida lugejale edastatakse kindlate jutustamistehnikate ehk narratiivsete võtete abil. Talvet märgib, et vormiliselt ajas, st lineaarse tekstijadana lahti rulluv narratiiv taastoodab oma sisu kaudu aegruumilist maailmapilti, mis avaneb sümboolsel ja ideoloogilisel skaalal. Seega võib teksti analüüsimise ja tõlgendamise aluseks võtta kunstilise maailma, mida juhivad kindlad aja- ja ruumisuhted. (Talvet 1980: 647)

Kirjanduslik jutumaailm on kujutletav ruumiliselt. Rawdon Wilson märgib, et erinevalt lugejale tuttava ehk ekstratekstuaalse maailma ruumiparameetritest (nagu vahemaa ja pindala, maht ja määr, koordinaadid ja deiksis) on kirjanduslik ruum palju keerukam kooslus. See ruum pole niivõrd mõõdetav, kuivõrd **kogetav**, ühtlasi sunnib tekst lugejat pidevalt kunstilist (kujutluslikku) ja füüsilist (tegelikku) ruumi võrdlema. Wilson lisab, et kirjanduslik ruum on suuresti lugemiskogemuse spetsiifiline aspekt, milleta fiktsionaalne maailm ei ole kujutletav. (Wilson 1995: 212) Ilma ruumilise ettekujutuseta ei ole võimalik mõista kirjandusteksti kui tervikut. Seepärast eeldab lugemisprotsess möödapääsmatult ruumikujutluste loomist ja ruumisuhete tõlgendamist. Need kirjanduslikud ruumisuhted on sageli taandatavad ruumilistele binaarsustele, nagu suletud ja avatud, lokaalne ja globaalne, realistlik ja fantastiline jne.

Juri Lotmani järgi modelleerib kirjandusteose kunstiline ruum erinevaid maailmapildi osiseid: ajalisi, sotsiaalseid, psühholoogilisi, eetilisi ja muid suhteid. Siit tulenevalt võib kirjandusteosele omast kunstilist ruumi pidada **autori maailma mudeliks**, mis hõlmab nii temale endale kui ka ajajärgule omaseid ruumikujutlusi. Kirjandusteose ruumikujutlus peegeldab suuresti autori vaatenurka, edastab tema hoiakuid ja hinnanguid. Realistliku kirjanduse puhul reprodutseerib autor kunstilises tekstis välise maailma reaaliaid, nii et teksti ruumistruktuur muutub universumi ruumistruktuuri mudeliks. Lotman täpsustab, et kunstilise

ruumi suhted sarnanevad sel juhul tavaliste ruumisuhetega, kuid need on oma omadustelt tunduvalt abstraheeritumad. (Lotman 2006: 366)

Kirjandusliku aegruumi uuringuid on suurel määral mõjutanud Mihhail Bahtini poolt kirjandusteadusesse toodud **kronotoobi** mõiste. Kronotoop on kirjandusteose „sisulis-vormiline kategooria“ (Bahtin 1987: 44), milles kirjanduslik aeg ja ruum on lahutamatud. Aeg ja ruum on kategooriad, mis toovad kunstilises tekstis teineteist nähtavale: ajamärgid ilmnevad ruumis ning ruumi mõistetakse ja mõõdetakse ajaga. Kronotoop pole vaid jutumaailma tausta kujundav tekstitasand, vaid aktiivne komponent, mis kujundab nii süžeed, olustikku kui ka kujutatud tegelasi. Kronotoobid varieeruvad Bahtini järgi žanripõhiselt, st eri žanridel (nt rüütli- või kelmiromaan) on oma aegruumilised omadused. (Samas: 44–45) Väärib rõhutamist, et kronotoop kui kunstilise reaalsuse loomise viis määrab kirjandusteose kunstilise ühtsuse ja tähenduslikkuse.

Ehkki kirjanduslikku ruumi, mis tüüpiliselt väljendub olustikupiltidena tuleb vaadelda tervikuna, on ruumi eri üksustel ehk objektidel, nähtustel, seisunditel ja figuuridel omaette **semantilised tähendused** (Talvet 1980: 647). See tähendab, et ruumiüksuse tähendus oleneb sellest, millise tähenduse keegi – kas autor, lugeja või tegelane – sellele annab. Kirjanduslikus tekstis on ruumikujutluste (olustikupiltide) vahendajaks autori loodud jutustajakuju, aga ka jutumaailma tegelased.

Kirjandusliku ruumi kaudu avaneb ka **tegelase minapilt**, selginevad vastuolud või kooskõlad tema sisemaailma ja väliskeskkonna vahel. Oluline on rõhutada, et kirjanduslikku tegelast tajutakse ja hinnatakse sageli ühtsuses tema asukohaga: enamasti tegelane sulandub ruumiga jagamatuks tervikuks, saab selle osaks. Ruum kujundab tegelase taju, emotsioone, mõtisklusi ja mälestusi. Tegelase dünaamika oleneb suuresti sellest, kas tal on oma isiklik ruum, mis kujundab tema individuaalsust, või jääb ta tavapärase keskkonna osaks, kus ta ei eristu mingite omaduste poolest (Lotman 2006: 404) Eriti tähenduslik on tegelase liikumine eri ruumide vahel (nt töö- ja kodukeskkond): piir nende ruumide vahel on oluline topoloogiline tunnus (samas: 384). Tegelased ühes ja samas jutumaailmas suhestuvad ruumiga erimoodi, sõltuvalt tegelasest on ruumi liigendatud erinevalt (samas: 385)

Tegelast ümbritseb nii väline ehk ümbritseva maailma asjaoludest kujunenud kui ka sisemine ehk tema enda kujutlusvõimest sündinud ruum. Lotmani käsitluse kohaselt võib jutustaja pilk liikuda **välisruumist inimteadvuse siseruumi**. Sel juhul kantakse välised aegruumi koordinaadid üle tegelaste sisemaailma, näiteks seoses psühholoogilise kujutamisviisiga.

Esmajoones saab siseruumi all mõelda tegelase meenutamise ja mäletamise protsessi, tunde- ja mõttetegevust. Kuid tegelast võib tervikuna pidada omamoodi ruumiks, sest inimkeha saab iseloomustada nii füüsiliste kui ka psüühiliste parameetrite kaudu. Nii või teisiti on autor tegelase siseruumile omistanud tunnuseid (nt tema mõtted, tunded, sihid, unistused), mis kujundavad tema individuaalsuse, talle ainuomase identiteedi. Samas tema siseruumi piirjooned, milles ta olemise omandab, on pidevas liikumises ja muutumises. (Lotman 2006: 397)

Ühtlasi on ruum ja selle omadused lahutamatud **materiaalsetest asjadest**, mis seda täidavad. Seetõttu on kirjandusliku ruumi analüüs tihedalt seotud seda täitva materiaalse maailma tunnuste analüüsiga. Materiaalse maailma nähtused on omakorda tugevalt seotud ajastu ja sellele omase kultuuriga, ühiskondlike väärtuste ja hoiakutega. Arto Haapala on seisukohal, et konkreetsed materiaalsed objektid annavad kirjanduslikule ruumile oma identiteedi ja funktsiooni (Haapala 2003: 15). Umberto Eco lisab, et mis tahes ruumiüksuse tähendus on võrdväärne tema funktsiooniga (viidatud Sonesson 2003: 30–31 kaudu). Kui kirjeldatavaks objektiks on näiteks trepp, siis on selle tähendus „üles minema“ või “ülespoole liikuma”, kuna trepp esemena täidab seda funktsiooni (samas: 31).

Üks võimalik lähenemisviis näeb tekstis kirjeldatud ruumiüksuste ehk materiaalsete objektide taga **tegevusi** ja **sündmusi**, mis aitavad täita kindlat narratiivset funktsiooni. Sel juhul ei ole niivõrd tähtis objekti esmane otstarve, mida kõigil objektidel ei pruugi selgelt olemaski olla, vaid kõikvõimalikud tegevused ja juhtumid, mida selle objekti omadused tegelasele võimaldavad. Need tegevused, mis on seotud mingi kindla objektiga, võivad olla kas isiklikud, avalikud, füüsilised, sotsiaalsed või psühholoogilised (viidatud Sonesson 2003: 32–33 kaudu). Näiteks Peet Vallaku novellides leidub mitmeid sotsiaalse tähendusega objekte (nt ärikontorid või pandimajad), mis sunnivad tegelasi kindlal viisil tegutsema.

Niisiis on **kunstiline aegruum** tekstis kujutatud jutumaailma oluline parameeter, mille funktsioon on pakkuda kunstilise reaalsuse terviklikku taju ja korrastada teose kompositsiooni. Vormiliselt ajas (st teksti jadana) lahti rulluv narratiiv taastoodab oma sisuga ajalis-ruumilist maailmapilti selle sümboolses ja ideoloogilises mõõtkavas. Kunstiline ruum (kitsamalt olustik) avaldub näiteks portreede, maastike, asjade, süžeede ja muude kujutatud ning kirjeldatud objektide kaudu nende funktsioone kas otsesemalt või kaudsemalt esile tuues.

1.2. Kirjandusliku linnaruumi kujutamine

Linnaruumi on uuritud paljudes valdkondades, nagu ajaloos, geograafias, sotsioloogia, kultuuriteoorias, paigafenomenoloogias. Mõni neist distsipliinidest, näiteks ühiskonnateooria, on otseselt inspireerinud kirjanduslike linnauuringute sündi, kuigi enamik eelnimetatud valdkondi on kirjanduslike linnauuringutega üsna tihedalt seotud. Kirjandusteostes kujutatud linnakeskkondade uurimisega tegelevad **kirjanduslikud linnauuringud**, mis arvestavad ka kirjandustekstide vormilisi ja žanrilisi eripärasid. (Finch 2019: 12–20) Eestis on korraldatud kirjanduslike linnauuringute konverentse (nt „City Peripheries / Peripherial Cities“, 2013), ilmunud on ka teadusajakirja Methis linnauuringute erinumber (Soovik, Talivee 2019: 6–8).

Kirjanduslikud linnauuringud keskenduvad **linnakirjandusele** (ingl *urban literature*, *urban fiction* või *street fiction*), mida võib määratleda kui linnakeskkonda kujutavat ja linlikke teemasid käsitlevat kirjandusžanri. Linnakirjanduse all võib mõista teoseid, kus sündmustik on viidud linnakeskkonda ja kus tegelastena figureerivad linnainimesed (nt töölised, haritlased, ärimehed), kelle identiteedi määrab suuresti sotsiaalmajanduslik tegelikkus. Konkreetsemalt võib linnakirjandus puudutada eriilmelisi probleeme, nagu sotsiaalne kihistumine, inimese üksindus ja võõrandumine, aga ka seks, vägivald ja kuritegevus. Linnakirjanduse toon on tavaliselt sünge ja pessimistlik: see keskendub linnaelu varjatud külgedele, kusjuures autor ei karda lahata tõsiseid reaalelulisi probleeme ja transgressiivseid nähtusi. Linnakirjanduse kontekstis on linn narratiivi aktiveeriv mehhanism.

Jason Finch märgib, et kirjanduslikud linnauuringud keskenduvad linnaruumi **linlikkusele**, mis ei hõlma mitte ainult linnaruumi füüsilisi omadusi või selle paiga kultuurilist mõju, vaid ka linnaruumi erinevaid funktsioone, mida võib tajuda olustiku- ja miljöökujutuse kaudu. Metoodiliselt on kirjanduslik linnauurimine võrdlemisi eklektiline: juhtumist tulenevalt võib analüüsida materjali eri vaatenurkadest ja eri aspektidest lähtuvalt. Fookuse võib seada linnakeskkonna mõjude, linnamaastiku variatiivsuse, linlike objektide paiknemise ja nende funktsioonide uurimisele. Kirjanduslikes linnauuringutes seostatakse linnu sageli tegeliku linnaruumiga, vaadeldes seda kui reaalselt eksisteeriva linna metafiktsionaalset peegeldust või estetiseeritud rekonstruktsiooni. (Finch 2019: 14–23)

Juri Lotmani järgi on linn **keerukas semiootiline mehhanism**, kultuuri generaator, mis täidab paljusid funktsioone. Kirjandusliku linna oluliseks tunnuseks on tema **mitmesus**: linnaruum on kui „tekstide ja koodide“ katel, kus eri märkide kokkupõrkel tekib pidevalt midagi uut (Lotman

1999: 333). Lotman rõhutab veel, et linn on mehhanism, mis kutsub kogu aeg esile oma minevikku, nii et sel on võimalus olevikuga otsekui sünkroonselt koos eksisteerida (samas). Sealjuures on linn suletud ja sellisena piiritletud ruum, mis määrab kindlaks tegelaste sotsiaalse ja psühholoogilise karakteristika (samas: 327)

Mitmekesisust on rõhutanud veel teisedki linnaruumi uurijad, kelle tähelepanekutest on kasu ka kirjandusliku linnakeskkonna uurimisel. Linnaruumile kui objektile ajalooliselt lähenev Richard Lehan peab linnaruumi mitmekesisust nii plussiks kui ka miinuseks: ühest küljest tagab keskkonna mitmekesisus jätkusuutlikkuse, teisalt aga tekitab konflikte ning paneb proovile kehtivad korra- ja võimusüsteemid (Lehan 1998: 8). Jason Finch peab kultuurilist mitmekesisust üheks spetsiifiliseks linnaruumi omaduseks, mis eristab seda muust, mitte-linlikust olustikust (Finch 2019: 11). Arto Haapala rõhutab linnaruumi mitmekesisust eri tasanditel: ühest küljest on linnaruum juba eos kultuuriliselt mitmekesine, aga ka linnaruumi ülesehitus koos eri funktsioone kandvate kohtadega tagab selle mitmesuse (Haapala 2003: 16).

Kirjandusliku linnaruumi uurimise alustalaks on **linna kogemine** (Heinloo 2009: 136). Kuna mis tahes ruumi kogemine on intuitiivne, leidub mitmeid teooriaid selle kohta, kuidas linna kogemine või tajumine sünnib. Linnaruumi on paljuski tajutud mälupõhise keskkonnana, mis tähendab, et kõik linnaruumis kogetav baseerub millelgi „varasemal“ (Laanemets 2000: 63). Tajumist kirjeldatakse mõnikord „kõike ühendava“ protsessina, mis kombineerib tundmused minevikust ja olevikust, nähtavast ja nähtamatust, sensuaalsest ja ratsionaalsest (Lehari 2000: 38). Kuna linn on „tehislik“ nähtus, võib linna kogemist näha kui naturaalse keskkonna kogemise matkimist (samas: 37).

Kui oletada, et igasugune meeleline taju põhineb millegi loodusliku tajumisel, siis linnaruum, mis on inimtekkeline paik, ei ole oma tehislike struktuuridega miski, millega inimene suudaks instinktiivselt ühilduda (Lehari 2000: 37). See argument toetab mõtet **„linlikust metafoorist“**: see on miski, mis tekib, kui linna tajuda meelelisel viisil. Näiteks linn kui mets või džungel viitab linnaühiskonna loomalikkusele või primitiivsusele, tsiviliseerituse puudumisele (samas: 40–41). Näiteks 1970.–1980. aastate eesti „paneellinnakirjanduses“ leidub mitmeid linlikke metafoore, mis Mustamäe rajooni kontsentreeritust väljendavad, näiteks linn kui kõrb rõhutab võõrust ja tühjust Mati Undi romaanis „Sügisball“ (Heinloo 2009: 142). Peet Vallaku novellide põhjal võiks linna näha kui äriurgast, kus hangeldatakse ja tüssatakse.

Linnakirjandus pakub kõneainet **mitmetel teemadel**, mis puudutavad linnaruumi üldisi omadusi. Linlikkusega kaasnevad mitmesugused nähtused, nagu hoonestus ja taristu (sh

ühistransport), ressursside ja teenuste kättesaadavus, samuti üheaegsed või sattumuslikud sündmused, tihe ja detailne olustik (Finch 2019: 10–11). Tänapäeval uuritakse kirjanduslike linnauuringute valdkonnas linnaruumi funktsioone, inimrühmade tegevusi, linnade mastaapsust, nende võrgustikke ja hierarhiaid, linnaruumide avalikkust ja privaatsust (samas: 11). Kõige laiemalt pööratakse tähelepanu sellele, millist mõju avaldab linn tegelaste sotsiaalsele ja psühholoogilise kujunemisele (nt linn kui naudingute pesa).

Veel uuritakse linlikku liikuvust kui linnarumi struktureerivat asjaolu (Finch 2019: 15–16). Liikumine leiab linnakirjanduses üldjuhul aset **tänavatel ja teedel**, mis on linnaruumis eelkõige avalikud paigad (Sonesson 2003: 25–26). Näiteks sellistest avalikest kohtadest nagu väljakud ja platsid erinevad tänavad oma dünaamilisuse poolest: need on kohad, kus leiab aset kõige tihedam kokkupuude erinevate inimrühmade vahel, kuid seda väga hetkelisel ja pinnapealsel viisil (samas: 25–29). Tänavatel on kirjandusliku linna identiteedi määramisel oluline roll, kuna need võimaldavad märgata linna „pendeldavat“ liikumisrütmi: edasi-tagasi liiklevaid inimesi ja ühissõidukeid, aga ka linlike väärtuste ja hoiakute skaalat, mis pakub nii samastumis- kui ka vastandumisvõimalusi.

2. Peet Vallaku novellistika põhijooni

2.1. Karakteriloome: psühholoogiline vaatlusviis

Daniel Palgi märgib, et 1920. aastail, mil Peet Vallak elukutselise kirjanikuna tegutsema hakkas, võis tema loomingus märgata „erksat huvi inimese hingeelu ja kõlbelise mina kujutamise vastu“ (Palgi 2011: 121–122). Üsna pea saab lugejatele ja kriitikutele selgeks, et Vallaku põhihuvi on inimese kujutamine, tema hingeelu vaatlemine, seega karakteriloome - mitte maailma parandav idee. Seepärast on tema lühiproosa puhul juba varakult kasutatud mõistet ***karakternovell***.

Vallakule pole oluline mitte tegevuse kujutamine, vaid **tüübi loomine**, sest nagu ta ise on öelnud: “Tüübi kujundamine pakub naudingut. On tüüp käes, hakkab novell arenema. Võin takerduda mitmeks kuuks novelli alguse juurde, kui ma pole saanud silme ette manada reljeefset tüüpi. Isegi isiku nimi on tihti oluline: kui pole leidnud sobivat nime, on raske edasi kirjutada” (vt Palgi 1967: 267). Tüpaažid on tema karakternovellide aluskiht. Vallak näitab ennast tüpaažimeistrina: teda huvitavad inimestevahelised psühholoogilised ja bioloogilised suhted, mitte niivõrd sotsiaalne määratletus.

Üsna palju on Vallak kujutanud inimtüüpe, kellel on raskusi inimlike õigusnormide järgimise või käsuseadustest kinnipidamisega. Enamasti ontlikku eduteed käivad inimesed teda ei huvitagi. Ülo Tonts on täheldanud, et Vallak jutustab meeleldi äpardunud saatustest ja põhjakäinud inimestest, kes on tigedad, ebaausad, kättemaksuhimulised ja egoistlikud. Veel võib tema tegelaste galeriist leida erakuid ja üksiklasi, n-ö endamisi inimesi, kes on vastandujad, vaikselt protestijad. Selliste tegelaste saatus tähendab pidevat võitlust olude ja kaasinimestega, kuid ka iseenda ja oma inimlike nõrkustega. Neis tegelastes ei peegeldu vaid välised konfliktid, vaid nad põhjustavad draamasid oma sisemiste vastuolude tõttu. (Tonts 1969: 626)

Kirjaniku lemmikuteks on aguli- või külaühiskonna tagasihoidliku positsiooniga tegelased, sageli vanamehed (nt puu- ja pottsepad, lodjavahid, kirstutegijad, autojuhid, sepikoja omanikud), kes on mühaklikud ja ilmavõõrad, või siis naised, kes on tujukad ja patumeelsed.

Tegelaskujud on tal iseloomult ja käitumiselt tihtipeale kiusakad ja jonnakad, tahumatud ja nurgelised. Nad on tõsi- ja isemeelsed, mis muudab nad ka koomilisteks. Vallaku tegelased on nn **hallid inimesed**, kes kirjanduslikult kujutatuna muutuvad elavaks ja värvikaks. Enn Lillemets märgib, et Vallaku tegelaste hingeseisundid ja käitumismustrid on enamasti ettearvamatud ja paiguti seletamatud, mistõttu nad jäävad „salapärasteks tundmatuteks“: seda seepärast, et Vallak ei valgusta tegelaste hinge lõpuni, ta annab tihtipeale vaid üksikuid niidiotsi, jättes sügavamad põhjused aimatavaks (Lillemets 1987).

Siit sünnibki tegelasi kattev saladuslik oreool. Nad ei mõtle suurtele ideedele, vaid iseenda pisikestele vajadustele ja muredele. Neil on oma isiklikud veidrused ja nõrkused, näiteks joomine. Vallakul on terve galerii joodikuid ja napsitajaid – seda sorti meelelahutus ja pingete maandamine ei ole Vallakul tõstetud sotsiaalseks paheks (sest sotsiaalsed probleemide teda eriti ei huvita), vaid joomist tõlgendab ta kui inimlikku nõrkust. Samuti armastab ta kujutada hulguseid, kes pole ühiskonnast välja heidetud inimesed, vaid lihtsalt õnnetud, rahutust täis indiviidid (Palgi 2011: 130) Selliseid tegelasi iseloomustab kalduvus hukkumisele, varasele surmale – surm on Vallaku novellides sagedane nähtus, eksistentsi finaal. Sealjuures kujutab Vallaku oma tegelastüüpe üsna ekspressiivselt, jõuliselt ja reljeefselt.

Vallaku tegelased põrkuvad vastu mõõte ja norme, vastu korrastatust ja reegleid. Ülo Tonts leiab, et Vallaku inimene ei tea midagi reeglitest ja normidest, mis tema käitumist võiksid juhtida (Tonts 1969: 628). Toomas Liiv lisab, et Vallaku inimene elab justkui kaksikelu – Liiv nimetab seda “parukafilosoofiaks”, toetudes Vallaku novellile “Parukas”, kus inimene varjab oma teist elu parukaga (Liiv 1997: 80). Tihti on mõni tegelane nagu kurjast vaimust vaevatud: hea ja kuri on neis lootusetult sassis. Mitmetes linnaainelistes novellides esineb ka pahatahtlikult või lausa kuritegelikult käituv tegelaskuju.

Nii või teisiti on tema juttude tegelased iseendaga pahuksis, sassis ja puntras. Kuid need vastuolud, mis sageli tõukuvad üldise moraali pinnalt, on esmajoones sisemised. Toomas Liiv täheldab, et Vallaku tegelane on pidevas konfliktis moraalinormide ja igasuguste konventsionaalsustega, koosnedes ise kahest vastandlikust isikust – tähtsusetust ühiskonnaliikmest ja instinktidele alluvast indiviidist (Liiv 1997: 80). Seega võib Vallaku tegelaste puhul kõnelda kahekordsest konfliktist: sisemisest konfliktist ja vastuolust väliste teguritega. Selline karakterikujutus ulatub juba otsapidi eksistentsialismi väljale. Ülo Tonts on märkinud, et just sisemised psühholoogilised asjaolud ehk “kired, tujud või soovid” on need,

mis primitiivsetes ja “hallides” oludes elavad lihtsad Vallaku tegelased huvitavaks ja eriliseks muudavad (Tonts 1969: 628).

Tegelasi on ta valinud nii maalt kui ka linnast, peamiselt ühiskonna madalamatest kihtidest. Näiteks Daniel Palgi tõstab esile Vallaku tegelasvalikut ja inimtüübi ilmekat väljajoonistamist (Palgi 1967: 267). Põhimõtteliselt on need tavalised inimesed (suisa pärisinimesed), kuid ometi väga erilised. Vallak ei vastanda inimesi positiivse ja negatiivse skaalal, ta otsib neis nüansse. Ta harrastab **psühholoogilist vaatlusviisi**, soovides intensiivistada tegelaste tundeid ja läbielamisi (Palgi 2011: 131–132). Samas ta ei eita ega jaata oma tegelasi, vaid suudab oma sümpaatiat varjata. Autor hoiab oma tegelastega distantsi, mida tõendab näiteks minavormi puudumine (vähesed erandid on “Varjusurm”, “Kuutõbine naine” ja “Majavaras”). Samas on Vallaku autorihoiak oma tegelaste suhtes soosiv, laiemalt humanistlik.

Vallaku hilisemal loomeperioodil, milleks võib pidada 1920. aastate lõppu ja 1930. aastaid, liikusid ka tema tegelased valdavalt maapiirkondadest linnaruumi (Puhvel 1968: 424–425). Uue keskkonnaga kaasnevad ka uued tegelastüübid, kelle kaudu tõstab autor esile erinevaid linnaeluga seonduvaid puudusi ja veidrusi. Seejuures säilitavad need uued tegelased oma „väiksuse“: Vallak kujutab ka hilisemal loomeperioodil inimesi, kes ei oma kõrgemat ühiskondlikke staatust, vaid jäävad „hallide inimeste“ hulka (Palgi 2011: 239–240). Karakterid muutuvad tema linnanovellides mõnevõrra trafaretsemaks, üheplaanilisemaks, šabloonilikumaks (Palgi 2011: 267). Tihti kujutab Vallak linnaolukorras tegelasi, kelle motiivid ja käitumine taanduvad vaid ühele asjale, näiteks raha hankimisele või naiste püüdmisele, nagu novellis „Silmahimu“ (samas: 265–267).

2.2. Dramaatiline pinge: konflikt ja puänt

Daniel Palgi leiab, et Vallak kruvib oma novellides intriigi ja dramaatilist pinget psühholoogilise surve abil (Palgi 2011: 240). Tihti pingestab ta olustikupilte seeläbi, et ta tegelasi omavahel vastandab või neid lausa tülli ajab. Tegelaste **vastasseis ja kokkupõrge** on enamasti psühholoogiline: nähtavateks ilminguteks on vaid põgusad, sarkastilised märkused, näiliselt viisakas diplomaatia või siis hoopis konflikti täielik ignoreerimine. Selline ebakõla intensiivse psühholoogilise pinge ja selle pinge leigevõitu manifesteerimise vahel on vallakliku dramatismi alus. (Samas: 240–241)

Probleem avaldub Vallaku novellides alati tegelase kaudu. Ülo Tonts täheldab, et tegelase enda psühholoogilised läbielamised ning konfliktid teiste tegelastega, aga ka kohanematus ümbritsevate olude ja ühiskondliku moraaliga ei omaks Vallaku loomingus mingit tähtsust, kui need ei oleks mingil viisil olulised selles osas, millisena need tegelast ja tema sisemaailma peegeldavad (Tonts 1969: 628). Daniel Palgi on samuti pidanud Vallaku novellide käimatõmbavaks jõuks tegelaste "sisemist sisukust", mis peitub nende iseloomu keerukuses ja vastuolulistes püüdlustes (Palgi 1999: 554). Sellelt pinnalt sünnib, nagu märgib Heino Puhvel, „võltsimatu dramatismi-tunne" (Puhvel 1968: 422).

Lugude süžeed on ühtlased ja terviklikud, kaasahaarava ja võltsimatu dramaatilise pingega. Vallakul on annet muuta situatsioonid dünaamiliseks, viia olustikupildid liikumisse, komponeerida vabalt ja improviseerides (Tonts 1969: 625). Enamasti keskendub autor ühele sündmusele, erilist tihendatust ta seejuures ei taotle. Sündmustiku käik on mõnel juhul novellile harjumatult hõre, tegevustik on asetatud vähenõudlikusse keskkonda. Tüüpiliseks lõpplahenduseks on krahh: möödapääsmatu asjade kulg, et inimeste elu vajub tasapisi viltu (nt pankrot viib kogu raha, süütu mõistetakse süüdi).

Ülo Tonts lisab, et Vallaku novellid on tihti avatud ehk n-ö lahtiste otstega: neil puuduvad klassikalised algused ja punktipanevad lõpud. Žanripiiride ja novelli ülesehitusega mängimist on Vallaku loomingus eriti märgata 1930. aastail, varasem looming on veidi struktureeritum ja lakoonilisem. (Tonts 1969: 625–626). Samas ei saa öelda, et need lõpud mittemidagiütlevad oleks: tihti teevad need eelneva süžee suhtes kannapöörde, pakkudes valdavalt **sujuva ja lõdva puändi**. Vallak armastab jätta loo lahendamata, moraalse hinnangu andmata, küsimustele vastamata. Nii on näiteks novellis "Ulaharitlane", kus Pihlap peale vanglast vabanemist oma kihutustööd jätkata plaanib, või novellis "Teise eest", kus vallaklik lõpp ei tähenda mitte õigluse jalule seadmist, millega terve loo vältel tegelda on proovitud, vaid valeliku roimari pääsemist.

2.3. Koomika ja groteskirealism

Viis, kuidas Vallak koomikat edastab, pole niivõrd otsene „naljatlemine" ega naljale tähelepanu pööramine, vaid ta annab koomilisi seiku tihti edasi sündmuste või dialoogide kaudu (Palgi 2011: 241–243). Vallaku koomika on esmajoones seotud tema psühholoogilise vaatlusviisi (karakterikoomika) ja meisterliku sõnakasutusega (sõnakoomika). Tegelaste ja sündmuste asetamine **mõõdukalt koomilisse valgusesse** on tal hästi tasakaalus, nii et kumbki tekstitasand

ei tiku jõuliselt esile. Selline vaatenurk võimaldab tajuda autori empaatiat ja hinnangut kujutletava suhtes, aga ka sündmuste psühholoogilisi tagajärgi ja naljatlevat alatooni. (Samas: 261)

Ülo Tonts märgib, et Vallaku koomika on tema loomeperioodi jooksul mõneti muutunud. Kui Vallaku noorpõlvetöid ja 1920. aastate loomingut iseloomustab elav, energiline ja teadlik grotesk, siis 1930. aastatest peetakse tema huumorit pigem tagasihoidlikult ja peenelt ironiseerivaks ning nalja fookusesse satuvad pigem argielulised asjaolud ja inimesed (Tonts 1969: 626). Varasema jõulise groteski asemele tuleb hiljem vaikne huumor ja muie inimese veidruste üle (nt novellis "Ulaharitlane").

Toomas Liivi meelest on grotesk Vallaku lemmikvõte, tema arvates just 1930ndate loomingus. Vallak esindas jõulist, kuid paiguti võigast groteski, mistõttu Liiv on Vallaku loomingut nimetanud **groteskirealismiks** (Liiv 1997: 78). Seepärast saadab ta oma tegelasi ikka ja jälle läbi grotesksete stseenide, põimib kokku traagilise ja koomilise, võika ja naljaka, harvem ka reaalse ja ebareaalse (nt kogumikus "Ajude mäss"). Vallak on vaimukuste meister: veider ainestik tabab naelapea pihta ja tulemuseks on groteskne puänt (nt surnuaiale sõidutatakse tühi puusärk). Ta oskab hoida saladuse pinget, rüütades seda kord leebe huumori, kord värvika groteski vormi.

Daniel Palgi on seisukohal, et nii tugevalt grotesksed kui ka väljapeetult iroonilised kujutelmad Vallaku tegelastest väljendavad tema läbinägelikkust nende suhtes (Palgi 1999: 553). Väljendamata pahameelt või poolehoidu, andmata muud didaktilist hinnangut, mõõdab Vallak oma tegelasi huumori kaudu psühholoogilisel viisil, tuues esile nende mured, rõõmud ja soovid (samas). Selle kõige juures on Vallaku **huumor sünteesiv**. Ta ei pinguta koomikaga üle: ühtki naljakat situatsiooni või karakterit ei loo ta kunstlikult, vaid suudab olla loomulik ja varjundirikas. Tema loomingus on valdav karakterikoomika, mis pole lahus dramaatilisest ainestikust.

2.4. Detailimeel ja olustikutunnetus

Daniel Palgi rõhutab, et juba esimestes novellikogudes võis märgata Vallaku isikupäraselt „napisõnalist, dünaamilist“ stiili (Palgi 2011: 124). Selline autorikäekiri on võimalik tänu

tihedale, fabuleerimisest hoiduvale stiilile, mis seab eelduse otseste detailide eksponeerimiseks (samas: 240). Nappide sõnade sisukus väljendub Vallakul ka **täpses olustikukujutuses**.

Vallaku **detailset kujutamislaadi** seostab Heino Puhvel autori kunstnikutaustaga, tajudes tema miljöökirjeldustes väljapeetud ja teadlikku visuaalsust (Puhvel 1968: 422). Küllap kunstiõpingud treenisid ta detailimeelt ja maalikunstniku silma. Samas ei pea ta Vallakut kuivaks „fotorealistiks“ ning leiab, et tema loomingus on olustikust tähtsamal kohal siiski tegelane ja süžee (samas). Ka Ivar Ivask peab Vallaku realismi “ekspressionismile ja lüürilisele kirjeldusele” lähedasemaks, kui näiteks naturalismile (Ivask 1959: 81).

Ülo Tonts seostab Vallaku vaoshoitud ja tasakaalukat, olustikuloomele orienteeritud stiili Vallaku enda “kohalolematusega” oma novellides, sest Vallak hoidub minavormist ja peale surutud didaktilisusest, kaldudes üldiselt kujutama ühiskondlikult “väikseid” inimesi, keda tema enda isikuga enamasti seostada ei saaks (Tonts 1969: 625). Napisõnalist, aga detailset, psühholoogiliselt elavat, kuid **distsiplineeritud jutustamisstiili** on Vallaku juures peetud ka “eestipäraseks, eestlaslikuks” (samas: 626), mõnikord aga laiemalt “rahvapäraseks” (Ivask 1959: 80).

Kahtlemata on Vallak huvitav stilist, eripärane narratiivide disainer. Tal on silma detailidele, mistõttu oskab ta neid ka suurepäraselt paika panna. Detailid on ootamatud ja paradoksaalsed, jõulised ja elavad – ühesõnaga väga leidlikud. Ükski detail pole pelk dekoratsioon, vaid detailist kasvab välja konkreetne miljöö, pildikene küla- või linnaelust. Ometi pole see kuiv ja nahkne fotorealism, vaid “mahlakas üdi, elu haljas oks,” nagu sõnab Toomas Liiv (1997: 79). Tema novellide stiil on energiline ja ruttav, mõneti rabe, isegi katkendlik, valdavalt realistlik, aga kohati pisut ekspressionistlik.

2.5. Linnanovellide valik

Siinne bakalaureusetöö keskendub Vallaku linnaainelistele novellidele, mis on ilmunud 1930. aastatel. Valikus on viis novelli, mille sündmustiku on autor viinud linnakeskkonda: “Ulaharitlane”, “Auvõlad”, “Omakogus” “Teise eest” ja “Rasked rakmed”. Järgnevalt on esitatud linnanovellide lühikesed sisukokkuvõtted, selleks et luua temaatilise tekstianalüüsi peatükile vajalik kontekst.

2.5.1. „Ulaharitlane“ (1931)

Tudeng Jüri Pihlap sõidab maale oma isakoju, mille on pärinud tema õde, et oma osa pärandusest kätte küsida. Saades eitava vastuse, sõidab ta rongiga tagasi linna. Pihlapu olukord linnas on kehvaks kujunenud: kümne aasta pikkune ülikoolitee pole toonud erilisi tulemusi, ära elamiseks kirjutab ta mõningatele väljaannetele kaastöid ja müüb oma isiklikku vara vanakraamiturul. Ta pole juba mõnda aega maksnud oma tudengikorteri eest üüri ega ülikoolile õppetasu, mistõttu ta õppeasutusest eksmatrikuleeritakse ja ta veelgi väiksemasse üürituppa kolib. Pihlap on oma läbielamisest tulenevalt raevunud kõigi võimuorganite peale (nt pangad, linnavalitsus, ajakirjandus), kes tema nägemust mööda linna ja kogu riigi elu kujundavad. Ta võtab nende linlike institutsioonide vastu tuliselt sõna poliitilistel kihutuskoosolekutel, mille tulemusena teda ajakirjanduses esmalt naeruvääristatakse ja hiljem ässitamise eest pooleteiseks aastaks vangi mõistetakse. (Vallak 1968: 185–213)

2.5.2. „Auvõlad“ (1932)

Sportlane Madis Elken leiab endale teenistuse Jüri Veiderpassi raamatuäris, mida saadab järgnevate sündmuste käigus järkjärguline mandumine ja allakäik. Äril ei lähe hästi nii üldistel majanduslikel põhjustel kui ka Veiderpassi laste tõttu, kes „auvõlgade“ tasumiseks ja omaenda kahtlaseks äritegevuseks isalt pidevalt vahendeid juurde küsivad. Küsitavad summad paisuvad, kuid raamatupoe müük kahaneb ning Veiderpass vallandab oma töötajaid. Kuna äri on õnnetuste eest kindlustatud, ümbritseb seda pidev spekulatsioon tihenevalt sagedaste tulekahjude osas, mis raamatuäri läheduses toimuvad. Loo kulminatsioonina põlebki Veiderpassi pood maha, kuid süütajat ei leita.

2.5.3. „Omakohus“ (1932)

Aktsiaseltsi „Eksportmets“ kontoris töötavad kontorijuhataja Aleksander Janter, ametnik Juhan Laos ning sekretärid Maie Pihlik ja Liisel Luige. Ettevõtte saeveski on suveperioodiks peatatud ning kontoris tegeldakse tuima paberitöö ja igavlemisega. Laos ootab sügist, kuna siis taaskäivitub saeveski ning töö kontoris elavneb. Janteri ja Laose vahel on pidev pinge: Janter kiusab, narrib ja süüdistab Laost, Laos kannatab toimuva välja. Sügise lähenedes meestevaheline konflikt teravneb, näiteks tekib arusaamatusi seoses uute töötajate palkamisega. Janter süüdistab tihemini Laost. Liiselil õnnestub Janter Laose suhtes maha rahustada, kuid Laose viha aina kasvab. Ühel hommikul tööle tulles rünnatakse Janterit: ta viiakse haiglasse,

kus ta sureb. Ründamises süüdistatakse Laost, kuid tema meeleseisund on peale õnnetust segane, nii et ta ise ei jõua ka oma süüs või süütuses selgusele. (Vallak 1955: 166–190)

2.5.4. „Teise eest“ (1935)

Jakob Mesilase vanakraamikaupluses töötab Peep Lõo, kes Mesilast ja tema ettevõtet kehvaks ja ebaeetiliseks peab. Mesilane tegeleb „koli“ kokkuostu ja müümisega, kuid mõnikord satub ta poodi ka hinnalisemat kaupa. Näiteks Leili Kivi, kapteni lesk, toob Mesilasele müümiseks oma hinnalist mööblit. Mesilane kasutab ära proua Kivi asjatundmatust: ostab temalt odavalt, müüb aga edasi palju kallimalt. Lõole on see vastuvõetamatu ja ta teavitab proua Kivi eesseisvast mööblitehingust, soovitades tal ostjale otse mööbel maha müüa, mida proua teebki. Mesilane satub sellest raevu ning saab proua Kivilt kinnitust, et just Lõo tema tehingu ära rikkus. Meeste vahel leiab aset tulevahetus, milles Lõo hukkub, Mesilane saab vigastada. Mesilane esitab meediale juhtunust oma versiooni, mis näitab Lõod mustas valguses ning õige pea trükivad kõik olulisemad väljaanded lugusid Lõost kui roimarist. (Vallak 1955: 316: 329)

2.5.5. „Rasked rakmed“ (1931)

Juhan Sirnask leiab endale üüripinna Anne Mihkra toanurgas, ehkki Anne mees tema soo, töötuse ja asotsiaalsete elukommete tõttu esialgu üürile võtta ei tahtnud. Sirnask saab riigilt iga kuu 20 krooni pajukit, millega ta jõuab vaid üüri maksta: toidu, paberossi ja muude Sirnaski lõbude eest maksab Anne, kes elatab end juhuotsadega (õmbleb pesu, müüb pärgi). Sirnaskil tekib pahandusi politseiga, kes temalt trahvi nõuab. Raha asemel lubab Sirnask konstaablil sisse kasseerida tema püksid, mille ta jõuab enne ära rikkuda. Selle eest saab ta kohtukutse ja teda ähvardab vanglakaristus. Anne on vahepeal jäänud lapseootele, seega Sirnask ja Anne abielluvad. Sirnask saab aga vaid tingimisi karistada. Mehe logelev elustiil lõpeb ning ta hakkab tubliks töömeheks, et oma pere ülal pidada. (Vallak 1955: 113–137)

3. Peet Vallaku novellide analüüs

3.1. Avalik linnaruum

Vallak kujutab linnaolustikku valdavalt realistlikult. Iseloomulike detailide kaudu visandab ta lugejale äratuntava linnapildi ehk ettekujutuse linnaruumist, milles tähtsal kohal on nii materiaalsed nähtused (nt avalikud paigad ja hooned) kui ka sotsiaalsed suhted (nt linlikud tegevused ja elustiil). Vallaku linnamiljöö kirjeldused hõlmavad kõikvõimalikke linlikke elemente, mis tähenduslikul viisil kujundavad novellide olustikulist tausta. Sündmustik, mis rullub lahti linnakeskkonnas, kandub sageli ka avalikku linnaruumi, mille kujutamisele Vallak tähelepanu pöörab. Novellides ta nimetab ja kirjeldab neid paiku (nt tänavaid, kohvikuid, kontoreid), mis on ligipääsetavad lugude tegelastele ja mis kujundavad nii nende omavahelisi sotsiaalseid suhteid kui ka peegeldavad linlikku elustiili laiemalt.

3.1.1. Tänavad: kesklinn ja agul

Tänavad on Vallaku linnanovellides avalikud paigad, mis pakuvad inimestele võimalusi igapäevasteks liikumiseks, ühtlasi ka paljudeks valikuteks. Tänavateta pole võimalik linnaruumi ette kujutada: neil liiguvad kõikvõimalikud inimesed ja liiklevad mitmesugused sõidukid (peamiselt hobuvankrid ja -saanid, aga ka autod, trammid).

Vallaku tänavatel liigutakse ja liigeldakse üsna intensiivselt. Novellis „Ulaharitlane“ kõnnivad tänaval „parvedena” rahvamassid, millesse sisenedes peategelane Jüri Pihlap, kes parasjagu kohvikust väljub, tunneb end kui „lülina nõtkes selgroos, mis majade vahel edasi roomab nagu maokoljat“ (Vallak 1968: 208). Veel on samal tänaval näha saanidega viimaseid kevadisi sõite „tiristavaid“ voorimehi (samas: 208). Siin on autor vahendanud elavat linnamiljööd, mille osaks on aktiivne dünaamiline liiklemine, sigin-sagin, mis inimesi ühest avalikust ruumist teise suunab. Liikuvate masside kujutamine tänavapildis vihjab linnapildis olulisele rajoonile (tsentrumile), mis tõmbab ligi suurel hulgal rahvast.

Novellis „Teise eest“ ilmestavad linnapilti kasarmutaolised puumajad ja harvad autod (Vallak 1968: 320). Jutustaja kirjeldustest võib lugeda: „Tänaval ristles sõidukeid. Inimesed tulid ja läksid” (samas: 328). Mainitakse ka tänavatel korda pidavat politseid, kes võib kumminuia anda

(samas: 325). Veel on novellis nimetatud avalikke linlikke institutsioone, nagu linnavalitsus, politsei, haigla, kirik, kalmistu, kõrtsid ja kauplused. Vallaklik linnapilt kujuneb lugejale võrdlemisi realistlikuks, sest äratuntavad on 1930ndate Tallinna maastik ja inimeste elustiil.

Novellis „Omakohus“ märkab peategelane Juhan Laos oma elurajoonis jalutades hoopis suvist autoliiklust: „Möödavuhisevad autod keerutasid üles bensiinilõhnaga segatud tänavatolmu, paisates seda jalutajaile suhu ja silmi nagu kibedat putukapulbrit“ (Vallak 1955: 171). Linlik atmosfäär on siin seostatud spetsiifilise lõhna ning nina ja silmadega hoomatava tolmuga. Jutustaja rõhutab, et suvises linnas valitses kõikjal tühjus ja loidus – tänaval, ärides, kinodes. Peatänaval jalutaja sai siiski vaadata poevitriine ja kinoreklaame. Peategelase Laose korteri asukoht Kalkuni tänavas viitab vanalinna ligidusele, sest mainitakse müügikohti ja vallikraavi. „Kuskilt kioskist ostis ta tänase ajalehe ja karbi paberosse, toppis nad tasku, pöördus siis vana vallikraavi nõkku, sealt kitsasse Kalkuni tänavasse, kus elas ühe turukaupmehe umbses korteris.“ (samas: 170) Nagu selgub, on tänaval kõndides võimalik soetada endale ka ajalehti ja sigarette.

Novellis „Auvõlad“ näevad keldrikorrusel asuva raamatuäri müüjannad jalgtee kõrgusel asuvatest akendest jalakäijate liikumist: „ruttavaid ja siblivaid jalgu, punaseid ja valgeid naistekingi, loduäärtega saapaid, rautatud kepiotsi, mis saatsid jooksvalt vaevatud ja vorplikke jalapöidi“ /---/ „Aknast venis mööda lõpmatu jalgadeköis“ (Vallak 1955: 140–141). Siingi mainitakse inimmasside tihedat liiklemist, kuid veel enam kirjeldab linlikku dünaamikat selle sama tänava funktsiooni kaudu: „Isabella tänav on nagu suurlinna solgitoru, kust välja vooris koorem koorma järel sõnnikut, prügi ja prahti ja mida mööda kahest tapamajast valgus linna värske liha koormaid” (samas: 140). Selles naturalismi kalduvas kirjelduses, kus linna võrreldakse kloaagiga, võib tajuda Vallaku halvustavat hoiakut linna suhtes. Veel on novellis mainitud mitmeid linlikke institutsioone, nagu tapamajad, sööklad, kauplused, teatri- ja ooperimaja, tuletõrje, ajalehetoimetused, kindlustusseltsid. See kõik on Vallakul modernse linnapildi osaks, isegi džässmuusika on tunginud linnaruumi (samas: 150).

Novellis „Rasked rakmed“ on kesklinnast eemal asuva agulitänava, kus novelli peategelased Juhan Sirnask ja Anne-Kristi Mihkra elavad, liiklus pigem hõre. Kui Sirnask oma agulimajja sisse kolib, kirjeldab ta seda kui allakäigutrepi viimast astet, mis on kooskõlas ka tema füüsilise vananemisega:

> „Ta elu teine pool mõõnas järjekindlalt, tegi vähikäike. Ees ootavad teda viletsad agulimajad, mis pole õieti muud, kui õnnetud prügikastid. Neisse kärutatakse aeg-ajalt kesklinnast

> kehvunuid ja laostunuid, ja harva juhtub, et kärukoorem nagiseb vastassuunda – agulist kesklinna. Sest see suund ei tähenda siis mõõna, vaid tõusu, ja tõusjaid leidus aguli viletsais majakastides vähe.“ (Vallak 1955: 119)

Kesklinn elupaigana on Vallaku tegelastelegi prestiižne rajoon võrreldes aguliga, mis peegeldab inimeste viletsat elujärge. Näeme, et tänavate dominantsuse määrab 1930ndate Tallinna puhul kesklinn ja selle lähedus.

„Raskete rakmete“ Kaldaveerne tänav asub kesklinnast sedavõrd kaugel, nagu see linnaruumis üldse võimalik on. Tegemist on agulipiirkonnaga, linliku perifeeriaga, mis vastandub kesklinnale. Selline linnaruumile iseloomulik vastandus põhineb moraalsetel alustel: ühes otsas on midagi esinduslikku ja ihaldusväärset, teises otsas aga midagi räpast, tõrjutut, võõristust tekitavat ja ebainimlikku (Salmela 2015: 81). Vallaku novellides kirjeldatud kesklinna tänavad, millel liiklevad nii jalakäijad kui ka masinad, annavad ettekujutuse modernsest linnaruumist. Seevastu agulitänavad näivad kohana, kuhu langetakse ja kus mandutakse. Agul on ka paik, kus eluolu toimib standardse, ühetaolise ja ootuspärase rütmi järgi.

Kesklinna ja aguli dünaamilises vastanduses tõusevad esile mitmesugused väärtused: üldjuhul kõik üleliigne, nagu praht ja prügi, liigub kesklinnast välja, seevastu värsked toiduained või uhked esemed satuvad kesklinna. Agul on Vallakul ka paik, kus asub must tööstussektor, näiteks tapamaja või telliskivivabrik. Töölisteks on enamasti agulielanikud. Näiteks novelli „Rasked rakmed“ agulipiirkonnas on olemas saeveski, tikuvabrik, kondijahutehas ja muud tööstused (Vallak 1955: 113).

Tänavate kirjelduste kaudu on aimatav linn kui füüsiline ruum. Kuid lisaks tänavatele, mis hõlmavad nii kesklinna kui ka agulirajoone, mängib avaliku linnaruumi dünaamikas rolli ka linn kui sotsiaalne ruum koos oma võimumehhanismidega. Mis tahes paika saab vaadelda sotsiaalsest aspektist, nagu seda teeb Pierre Bourdieu, kes vaatleb linnaruumi sotsiaalsete suhete poolt konstrueeritud füüsilise manifestatsioonina. Ta käsitleb neid suhteid kui objektiivselt vaadeldavaid positsioone, mis peaksid ühiskonnas tekkima majanduslike, sotsiaalsete, kultuuriliste või muude ressursside abil. (Bourdieu 1989: 15–17)

Kui mõelda Vallaku linnanovellides kujutatud tänavatele, siis saab nende kirjelduste põhjal moodustada sotsiaalse linnahierarhia mudeli. On selge, et kesklinna ja agulit eristab lisaks füüsilisele distantsile ka sotsiaalne kaugus. Seda kinnitavad „Raskete rakmete“ agulitänavat kirjeldava Juhan Sirnaski eelpool tsiteeritud sõnad, mille kohaselt kahe piirkonna inimesed omavahel kuigi palju kokku ei puutu. Kesklinna ja agulit eristab sotsiaalse ja majandusliku

kapitali erinev osakaal: tsentrumi inimestel on seda rohkem, agulisse pagendatud rahval aga vähem, seepärast on seal ka odavamad elamispinnad ja palju tööstussektoris töötavaid inimesi. Agulis elamine tähendab üldjuhul majanduslikku kitsikust, nagu tõendab Sirnaski näide, aga ka sotsiaalsete sidemete puudumist.

3.1.2. Meelelahutus: kohvikud ja kõrtsid

Avalikke vaba aja veetmise paiku, nagu kohvikuid ja baare, on Vallak samuti kujutanud läbi kindlat tüüpi tegevuse. Lisaks tarbimisele, st söömisel ja joomisele, mis on nende paikade kui äriliste institutsioonide peamine eesmärk, on neil oluline roll inimeste sotsialiseerumisel, informatsiooni vahetamisel ja seltsielu elamisel.

Novellis „Ulaharitlane“ plaanib Jüri Pihlap kohvikusse minna eelkõige selleks, et ajalehest lugeda, mida tema kihutuskõnede kohta kirjutatakse (Vallak 1968: 207). Kohvitamist nimetatakse seejuures lihtsalt „oavee joomiseks“ (samas). Kohvikumiljöö kirjeldustesse on koondatud suurel hulgal eri inimtüüpe ja tegevusi: naisüliõpilased lahendavad omaette saksakeelset ristmõistatust, juudipaar sööb akna all rikkalikku lõunat jne (samas: 192–193). Ka pooltühjas kohvikus enne „lõunase hooaja saabumist“ tervitab Pihlapit uksel pidev jutukõmin koos suitsupilvega, mis kohviku täitudes maast laeni kasvab (samas). Kui eelmainitud lõunane hooaeg saabub, kogunevad Pihlapi sõnul kohvikusse igapäevased külastajad: maletamise- ja kumuhimulised kultuuriinimesed koonduvad laudade taha nagu „mesilased kärjele“ (samas: 193).

Kõigist oma positiivsetest omadustest hoolimata, paistab „Ulaharitlase“ kohvikuruumi katvat teatav saladuseloor, eraldatus ülejäänud avalikust linnaruumist. Kohviku klientuuri kirjeldades on mainitud „valguspelglikku nurka“, kus Pihlapu sõnul abielus dotsent ühe vabakutselise noore naisterahvaga kohtub (Vallak 1968: 193). Pihlapu sõber Taaniel mainib samuti kohvikuruumi saladuslikkust, pannes ette kohviku asemel restorani külastada, sest „restoranisaladusi följetonist ja karikaturist ei avalda“ (samas: 207). Kohvik paistab selles valguses lisaks sotsiaalsel foorumile pakkuvat soovijatele mingit sorti varjupaika, olles küll avalik koht, kuhu koondub nii võõraid kui ka tuttavaid, kuid piisavalt kõrvaline ja varjatud, et majutada mingil viisil salajast tegevust.

Ööelupaigad on Vallaku linnanovellides veidi teistsugused sotsialiseerumispaigad. Ööelu harrastamist seostatakse eelkõige piiritu joomisega, pahelisuse ja agressiivsusega. Enim tuleb ööelust ja selle pahupoolest juttu novellis „Teise eest“. Härra Mesilase vanakraamikauplust tihti

külastav lesknaine Leili Kivi räägib pidevalt lugu sellest, kuidas tema mees suri sadamalinna kõrtsis kakeldes. Oma sõnul olla ta seda teinud, kaitstes oma sõpra, kuid kaupluse töötaja Peep Lõo ei pea seda versiooni eriti tõenäoliseks (Vallak 1968: 334). Põgus repliik reedab öise linnaelu pahupoole, millele pole võõrad füüsiline vägivald ja ootamatud surmadki.

Lõo osaleb ka ise öises linnamelus, näiteks siis, kui poeomanik Mesilane ühel õhtul töölt varem lahkub ning hiljem juba joobunult poodi naaseb Lõod endaga baari kutsudes: „Lööme kongi uksed kinni ja… sõidame pisut ööelu vaatama. Lähme, loputame natuke kõri! Minu arust me kõõritamegi liiga palju teineteisele, just nagu metsikud murdjad!“ (Vallak 1968: 334–335) Napsutamine toob ka härra Mesilases välja agressiivse käitumise. Peale baari külastamist võib teda näha Proua Kivi ukse taga lärmi tegemas ning hiljem ühel kitsal kõrvaltänaval hiliseid naisjalutajaid tülitamas (samas: 335–226).

Niisiis täidavad nii päevane kohvik kui ka öine baar oma funktsioonilt meelelahutuslikku ning sotsiaalset rolli Vallaku linnapiltides. Ühtlasi võimaldab kohvik nii avalikku kui ka salajast tegevust. Kuid kohviku külastamine võib olla ka majandusliku jõukuse märk või siis prestiižne koht, kus ennast näidata või oma kuuluvust rõhutada. „Ulaharitlase“ kohvikut saab pidada avalikuks, ent samas eraldatud kohaks, mida külastavad eri tüüpi inimesed, kes kohvikuruumis moodustavad ühe sotsiaalse grupi. Nende eesmärk on jutustaja sõnul veeta (pärast)lõunast, töisest rutiinist eraldatud aega, soovides seejuures suhelda või ajalehest uudiseid lugeda. Kohvik, olles kavandatud äriruumiks, kujuneb linnapildis lõpuks peamiselt sotsiaalseks ja vaba aja veetmise paigaks.

Vallak on ööelu kujutades jäänud võrdlemisi sotsiaalkriitiliseks. Ehkki öine tegevus kõikvõimalikke pahesid ei hõlma, on agressiivsus ja vägivald neis linnapiltides üpriski olulisel kohal. Samas Vallak ei eita kõrtsikultuuri positiivseid külgi: need eksisteerivad mingil viisil pahelisusega kõrvuti. Enamasti põgenevad Vallaku tegelased (nt härra Mesilane või proua Kivi varalahkunud abikaasa) kõrtsi meelelahutuslikel eesmärkidel. Vallak ei varja, et ööelupaigad pakuvad osadele külastajatele (peamiselt meestele) meelelahutust, kuid ta tõstab esiplaanile pigem need tegelased, kes neis urgastes enim kaost põhjustavad. Agressioon ei avaldu mitte ainult meestevahelise kaklusena, vaid ka naiskodanike ahistamisena öisel aja. See asjaolu tõendab vallakliku linnaruumi vitaalsust, kuid samas ka ebaturvalisust.

Vallaku ööelu kirjeldused annavad aimu ka soolisest diskrimineerimisest. Naiste puhul on öiste urgaste külastamine ennekuulmatu samm, sest see privileeg otsida meelelahutust on vaid meestel. Purjakil härra Mesilane eeldab, et naine öisel ajal üldse tänaval ei liigu: „“Aga mis ta

siis hulgub nii hilja väljas?“ hakkas Mesilane manitsema. „Õige inimene ja õige naisterahvas istub sel ajal kodus.““ (Vallak 1955: 321). Tõenäoliselt on Vallak edasi andnud omaaegset reaalsust, kus ööelupaigad ei ole kujunenud nii kultuurseteks asutusteks, kus naisedki võiksid osaleda.

3.1.3. Kõmu ja ajakirjandus

Vallaku linnanovellides on üks kõnekamaid linlikke võimuinstitutsioone ajakirjandus, mida autor kujutab poliitiliselt erapoolikuna, mittefunktsionaalsena, suuresti kõmust ja kuritegudest huvituvana. Vallaku loodud ettekujutus ajakirjanduse rollist 1920ndate linnaühiskonnas hälbib mõneti sellest, mida tänapäeval peetakse professionaalseks ajakirjanduseks, kaldudes kõmuajakirjanduse suunas.

Novellis „Ulaharitlane“, mis ilmus 1932. aastal, on juttu ajakirjandusest kui vigasest institutsioonist eelkõige poliitilise kallutatuse kontekstis. Peategelane Jüri Pihlap iseloomustab ajakirjandust kui düsfunktsionaalset süsteemi. Oma suhtumist väljendab ta kõige selgemini, esinedes poliitilise kihutuskõnega, kus ta süüdistab ajakirjandust puudulikus töös poliitiliselt rasketel aegadel: „Praegusel raskel ajal peaks olema rahvale teenäitajaks ja ustavaks juhiks ajaleht – aga kas ta on seda? Ei, ajaleht ei ole enam rahva tõsine juht, teenäitaja ja sõber. Ei ole liialdus, kui ütlen, et meie moodne ajaleht on üks meie rahva hukutajaid…“ (Vallak 1968: 203) Pihlap süüdistab ajakirjandust täpsemalt avalikkuse moraalses laastamises ja eri väljaannete saamatuses edastada uudiseid objektiivselt:

> „Sest kas pole nii, et meie ajalehed ei tee enam muud, kui urgitsevad, õõnestavad, sõimavad, mõnitavad, loobivad pori, kisuvad maha kõige paremadki üritused, kui need on algatuse saanud vastasrinna poolt. Must poriloopimine kestab aastast aastasse ja ajaleht, see rahva juht, pole jätnud rahvale enam ühtki aktiivsemat avalikku tegelast, kellest pole tehtud haleviletsat inimesenäru. Nöögatakse ja näritakse, lüüakse palagani ja käojaanitatakse numbrist numbrisse. Kui tahad leida lahendust mõnele tulisele päevaküsimusele ja loed mitut ajalehte: igas on oma eriline seisukoht. Üks kirub selle küsimuse maapõhja, teine ülistab, kolmas ähvardab kohtuga, neljas lepib följetonitossuga. Ei ole enam pime aeg kus rahvas ei näe mis tehakse. Rahvas ütleb igal pool: „Ajaleht valetab, ajalehte ei saa enam uskuda.“ Eestlase rahvustunne on olnud alati rabe ja tuim, ajaleht kõigutab seda veelgi suuremal määral. Kümme aastat oleme elanud omaette ja tülitsenud ja närinud üksteist. Lamame nüüd maas, nõdrad ja näljas – kes aitab meid jalule, kas inglise vägev nõel või kommunistide täägiots?“ (Vallak 1968: 203–204)

Kui Pihlap peale oma sõnavõttu eri väljaannetes erimoodi kõmu ja kajastust leiab, külastab ta ühe väljaande toimetust, soovides, et need tema kommentaare samuti avaldaksid. Seda toimetus aga ei tee, misjärel teised väljaanded avaldavad Pihlapu saadetud kommentaaridest omavolilisi väljalõikeid ja moonutusi. (Vallak 1968: 206) Näeme, et tolle aja ajakirjandus saab Vallaku linnanovellis peategelase suu kaudu terava kriitika osaliseks, süüdistatuna tülide õhutamises ja valede levitamises.

Üks asi, millega novellis „Ulaharitlane“ kujutatud ajakirjandus veel silma paistab, on poliitiline kallutatus. Kui 1920ndate Eesti Vabariigi ajakirjandus toimis praktiliselt tsensuurivabalt, siis avaldus see tõsiasi vabadusena vahendada mis tahes poliitilist (parteilist) sõnumit. Novelli peategelane Pihlap rõhutab lisaks korrapäratusele eri väljaannete poliitilist kallutatust, mis väljendub riigikogu valimiste ajal vastasparteid kajastavate uudiste „moonutatuses ja suurendatuses“ (Vallak 1968: 202). Seda kinnitab peale Pihlapu esimest sõnavõttu temast ajakirjanduses kõmu-uudiste ja karikatuuridena levima hakanud legend:

> „Parempoolsed ajalehed nägid Pihlapus traataiatagust ässitajat, kes saab kominternilt ilusa kindla kuupalga, karikaturistid kujutasid teda viisnurga tääkidega rahvast maast üles tõstmas. Pahempoolsed lehed nimetasid teda Il Duce härjamöksiks, kes on saadetud põhjamaale purustama vana, koitanud mööblit. Kõik ta koosolekul räägitud sõnad olid pööratud pahupidi, käärid ja liimipintsel olid teinud toimetuslaual ta lühikesest esinemisest kauni nikerdustöö.“ (Vallak 1968: 206)

Kõigele lisaks märkab Pihlap poliitilist kallutatust isegi nekroloogides, mida tema sõnul kirjutati mõne tähtsa inimese surma puhul liiga napisõnaliselt, kui viimane ei vastanud väljaande ideoloogiale. Sellegipoolest peab Pihlap nekrolooge, võrreldes näiteks följetonide ja karikatuuridega, ajakirjanduse viisakamaks osaks (Vallak 1968: 205).

Vallaku novellides kujutatud pilti tollasest ajakirjandusest iseloomustab veel suur huvi igasuguste kõmu- ja krimiteemade vastu, nagu kuriteod, petturlus, mõrvad jms. Need teemad on tugevalt seotud avaliku ootuse, kaudselt muidugi inimeste väärtushoiakutega. Tegelikult vihjab nii mõnigi Vallaku repliik tollasele ajakirjandusmaastikule, kus „tekkisid esimesed tabloidid, orienteeruti sellele, mis müüb“ (Pallas 2011: ptk “Periodiseerimise võimalused”). Roima kajastamist avalikus meedias on kujutatud näiteks novelli „Teise eest“ lõpuosas. Peale Peep Lõo tapmist esitab Härra Mesilane omapoolse versiooni, mille kohaselt laskis ta Lõo maha enesekaitseks, kuna viimane plaanis teda röövida, olles talle ise suurema summa raha võlgu. Näljased ajalehereporterid tegutsevad kiiresti ning värsked uudised levivad üle linna juhtunuga samal päeval. (Vallak 1968: 341–342)

Konflikt ajakirjanduseetikaga seisneb selle juhtumi selles, et ajalehed asuvad ainsa olemasoleva infoallika põhjal uudiseid levitama veel enne, kui politsei on jõudnud kuriteo uurimise lõpule viia, rääkimata kohtuprotsessist, mis pole novelli lõppedes jõudnud alatagi. Tuleb mainida, et Härra Mesilane, tegelik roimar, vaagub haiglas viibides mõtteid eelseisva kohtuprotsessi üle, mille võitmises pole ta sugugi kindel. (Vallak 1968: 341–342) Meediakajastuse tulemus on see, et uudised ässitavad avalikkuse Lõo kui oletatava roimari vastu üles, mille otsest tagajärge võib märgata, kui Lõod surnukuurist kalmistule viiakse. Suur hulk linnarahvast oli selleks ajaks kogunenud väravate taha uudistama, et isiklikult roimari viimast teekonda pealt näha. (Samas: 342–343) Vallak näitab novelli lõpplahenduse kaudu, et meedial on võim muuta inimmasside suhtumist ja kallutada neid uskuma mis tahes infot.

Veel üheks kuriteoks, mille vastu ajalehed suurt huvi tunnevad, on petturlus. Novellis „Rasked rakmed“ on nendest isiklikult huvitunud ka peategelane Juhan Sirnask, kes petturite tegevust imetleva huviga jälgib. Ajalehtede „kuritegude ja õnnetuste teadetes“ kirjutati peamiselt sellest, kuidas loomade müügiga ausatelt inimestelt raha välja petetakse, kuid ilmus ka lugusid maailmakuulsatest suurpetturitest (Vallak 1955: 127–128). Veel pakuvad reporteritele huvi autoavariid, üht neist kirjeldab Vallak novellis „Auvõlad“, kus kokku põrkavad (autor kasutab sõna „kokkupõrge“, mitte „avarii“) valge sanitaarauto ja väike sinine takso: „röögatasid pidurid ja rattad lohisesid sillutisel liivakottidena“ /---/ „Piirituse- ja bensiiniauru all olevad sõidukid tormasid kokku suure vihaga nagu kuked, kelle toidu hulka on segatud vägijooki“ (Samas: 138). Sellised avariid leidsid kajastamist ka ajalehtedes kolmerealiste sõnumitena.

Reporter paistab Vallaku nägemuses olevat avaliku linnaruumi valvur, kes on tähelepanelik märkaja ja uudishimulik reageerija. Reportereid kui kõmunäljaseid tegelasi Vallaku lugudes kardetakse. Näiteks novellis „Auvõlad“ on reporterite ees hirmul raamatuäri omaniku Jüri Veiderpassi tütar proua Toom, kes oma võla maksmata jätmise tõttu ajalehte sattuda kardab: „Jääb see täna maksmata, loobib homme iga ajalehereporter meid poriga nii palju kui süda himustab.“ (Vallak 1955: 145).

Need juhtumid, mis novellides ajakirjanduse maine ja prestiiži kahtluse alla seavad, on enamasti seotud avaliku korra ja seadustega, aga ka inimliku moraaliga. Kõmu- ja krimiuudiste, aga ka poliitilise jagelemise osakaal 1920ndate meedias näitab küll laia sõnavabadust, mida ükski väljaanne kasutamata ei jäta, kuid mida Vallak on oma novellides üsna negatiivses valguses kujutanud. „Ulaharitlase“ näitel toob autor selgesti välja peategelase mõtted ajakirjanduse olukorra üle. Pealegi demonstreerib Pihlapu enda kui kõmuallika näitel, kuidas ajakirjandus

lugusid hankides, uurides ja ära trükkides toimib. Ajakirjandus ei tegutse neis Vallaku novellides vaid taustajõuna, mis sorib moraali või seaduse vastu eksinud linnakodanike eludes, vaid on konkreetne institutsionaalne jõud, mis tegelasi mõjutab ja süžeed suunab.

3.2. Tööalased ja kodused siseruumid

3.2.1. Kontor ja linlik töökultuur

Üks tähtsamaid tööalaseid siseruume, mida Vallak oma linnanovellides võrdlemisi palju kujutab, on **kontor**. Enamasti on kontor seostatav mõne kindla äri või ettevõttega: see hõlmab ametkondlikku asjaajamist, millel on oma funktsioon ja kus kehtivad omad sisereeglid. Kontoritööd kujutades on võimalik Vallakul näidata, milline on linlik töökultuur ja milliseks kujunevad inimsuhted ametliku suhtluse käigus. Vallak kirjeldab kontoreid, mis tegutsevad kas väikeste äriüksustena või siis mõne suurema ettevõtte filiaalina. Kui äridel on selge eesmärk kaupa toota ja müüa, siis kontorid tegelevad peamiselt bürokraatliku asjaajamisega, millel ei ole äri käekäigus kuigi suurt tähtsust.

Novellis „Omakohus“ tunnetab kontoritöö rutiini saeveski kontori staažikaim töötaja Juhan Laos. Suvel, mil lihttöölised vallandatakse ja ametisse jääb vaid 3-4 kontoritöötajat, tegeldakse äris vaid paberimajandusega. Laos, kes äri edukusest siiralt hoolib, ei näe sel mõtet, sest tehase edukuse sõltub tema arvates eelkõige saeveskist (Vallak 1958: 172). Kontor ei näi olevat ärilise mõtlemise eestvedaja, vaid bürokraatliku asjaajamise pesa.

Novellis „Auvõlad“ on kesksel kohal Jüri Veiderpassi raamatuäri, mille läbimüük on jõudsalt kahanemas: nagu selgub, on see juba pikemat aega üsna kehval kursil püsinud, nii et kontoris pigem dokumenteeritakse selle allakäiku, mitte ei kavandata plaane raskuste ületamiseks (Vallak 1958: 140–141). Kui varem tegutses raamatuäri veel ka kirjastusena, siis uuemal ajal oli trükitegevus soiku jäänud, mille põhjusena nimetatakse tihenenud konkurentsi. Nagu loo jutustaja tõdeb: „Raamatuäri õitseng näis olevat lõplikult möödunud: kes ostis nüüd veel raamatuid!“ (samas: 142). Kahanev raamatuäri muudab selle omaniku rahutuks ja sõnaahtraks, mistõttu härra Veiderpass plaanib oma äritegevuse lõpetada.

Kui ärimaailmas on kontori funktsioon olla ettevõtte „aju“, siis Vallaku kontorid näivad olevat tähtsusetud ja mandunud. Kontoritöö peegeldab küll linlikku töökultuuri, kuid sageli tekitab see ametnikes igavust ja tüdimust. Vallaku kujutatud kontorite hulgas on nii mõnedki, mille vajalikkus on küsitav, sest ettevõtte tootluse peatumise või läbimüügi vähenemise tõttu tehakse neis „tühja tööd“. Vallaku kriitiline pilk käib bürokraatliku asjaajamise pihta, rõhutades, et

kontoris toimuval paberimäärimisel ei ole otsest eesmärki, kui ei toimu parasjagu midagi, mis vääriks paberi määrimist. Seega asetab Vallak kontoritöö kasulikkuse tugevalt kahtluse alla.

Kontorimaailma mõttekuse seab kahtluse alla ka sealne **töö- ja ametikultuur**, mis pole kuigi intensiivne, vaid pigem aeglane ja lodev. Novelli „Omakohus“ kontoritöötajaid kujutatakse küll ootuspäraselt töises keskkonnas, kuid sageli pole neist keegi „omal kohal“. Kontorijuhataja Aleksander Janter etendab oma asjatundmatusest hoolimata üsna tõetruult “suurepalgelist auametnikku“, kes ähvardab korduvalt oma alluva Juhan Laose vallandada. Laos, kes on kontoris töötanud kümmekond aastat ja tunneb asjaajamist kõige põhjalikumalt, teeskleb rahuloleva ametniku rolli, avaldades pidevalt oma mõtteis, aga ka otsesõnu kontori naistöötajatele oma pahameelt kehtiva hierarhia suhtes. Kontori naistöötajate Maie Pihliku ja Liisel Luige ülesanne on olla lihtsalt esindussekretäri ja andmesisestaja rollis. Nende kahe naise olemasolu kontoris ei peeta üldse vajalikuks näiteks ärijuhatuses, kus neid kutsutakse „ainult dekoratsioonideks“. Maie Pihliku tööhõivet seletatakse Janteri-poolse huviga neiu perekondlike sidemete vastu: nimelt loodab Janter Maie venna Korneelius Pihliku, tuntud rikkuri ja elunautleja kaudu linna „kõrgemasse lõbusfääri“ jõuda. (Vallak 1958: 73–76)

Novellis „Auvõlad“ on kontoriametnikuna tööl Jüri Veiderpassi pensioniealine vend, kes oma haiguse ja vanaduse tõttu õpetajaametit enam pidada ei jõua. Tema näitel tundub, et ta töötab kontoris eelkõige selleks, et “kedagi seal üldse oleks“. Hiljem võtab selle töö üle poe uus noortööline Madis Elken, kes kontoris töötades end mandunult tunneb, “nagu oleks ta liftišahti kinni jäänud”. Teenistust Veiderpassi juures nimetab Elken hädaabitööks, mille ta võrdustab jooksupoisiametiga. Endine jalgpallurina võinuks noormees sobida hoopis poksiklubisse, mitte kontorilaua taha. (Vallak 1958: 141–142)

Novelli tegelaste ja nende ametikohtade suhet iseloomustab suuresti juhuslikkus. Ametid, mida nad peavad, ei funktsioneeri otseselt kui elukutsed, vaid pigem kui rollid, mida igapäevaselt ja kokkuleppeliselt täidetakse, et säilitada töökeskkonna struktuur ja töötegemise illusioon: kui kõik on „omal kohal“, ei vaju see struktuur kokku. Autor lööb inimese oma ametikohast lahku, et teha vahet töistel funktsioonidel ja inimese isiklikul siseelul, mõlemat paralleelselt kirjeldades. Nii „Omakohtu“ kui ka „Auvõlgade“ kontoritöötajate sobimatus oma rolli on see, mis neid ja nende elusid inimestena enim iseloomustab. Kedagi ei ole kujutatud „hingega“ oma töö juures olevat. Pole ka mainitud, et keegi kontoritegelastest oma ametit õppinud oleks. Nagu mainitud, oli Veiderpassi vend kontorikongi sattunud vaid hädapärast; ka Elken tunneb, et tema positsioon kontoris ei võimalda tal realiseerida oma täit potentsiaali; Janter küll räägib ja käitub

ülemusele kohaselt, kuid tema tõelised ambitsioonid paistavad asetsevat hoopis raha- ja lõbuvallas; Liisel ja Maie teeenivad kahepeale endale pigem „kommiraha“.

Kõige omanäolisemaks kontoriametnikuks võiks neist kõigist pidada “Omakohtu” Juhan Laost, kes avaldab küll poolehoidu ettevõttele, kus ta töötab, kuid samas jälestab oma töökeskkonda. Ta ei paista vihkavat niivõrd enda ametit, kuivõrd seda, et ta on võrreldes Janteriga madalamal kohal. Ometi ei ole tema tööstaaž ja senine ametipositsioon vastavuses. Võib oletada, et Laos peab end kontorijuhi kohale palju sobivamaks kui Janterit, ometi täidab ta oma ametniku rolli kuulekalt edasi. Samas süveneb temas tasapisi tunne, et töö kontoris on teda muutnud: tema „närvid hakkavad tuhastuma“, meeleolu on melanhoolsem ja rahutum, sageli ta ei kaalutle enam kaine mõistusega, vaid allub ägedale tundepuhangule (Vallak 1958: 178). Jutustaja võrdleb Laose rahutust ja ärevust poksija omaga, kes ronib nööride vahelt poksiringi (samas: 180).

Kui kontoritööd Vallaku juttudes lähemalt jälgida, näib see võrdlemisi ebaproduktiivne. „Omakohtu“ kontoris tegeleb enamik töötajaid eri tasandeil arveldamisega. Kontor on täis on arvepaberite hunnikuid, millesse kõik töötajad „upuvad“, kuid töötegemist kirjeldatakse pigem **teesklusena**. Liisel krabistab oma lauale laiali visatud arvepaberitega rohkem, kui ta neid raamatutesse kannab, et „vähemalt teeseldes vähendada ajalünki“ (Vallak 1955: 166). Laos otsib Janteri käsul tööpäeva algusest lõpuni üht kadunud arvepaberit, mis tegelikult Janteri taskus lebab. Maie tegevus reedab pigem aja parajaks tegemist, et pool tundi enne tööpäeva lõppu randa rutata (samas: 166–173). Janterit ennast kirjeldatakse lobisemas, naljatlemas, teinekord kamandamas ja süüdistamas, kuid intensiivset töist tegevust sündmustiku käigus tema puhul täheldada ei saa (samas: 166–181). Veiderpassi raamatuäri kontor pakub samuti tööd üsna vähesel määral. Arveldamine, posti sorteerimine, pakendamine ning pakkide postkontorisse viimine võtab Veiderpassi eakal vennal tööpäeva jagu aega, Juhan Elkenil vaid pool päeva. Ülejäänud ajast rakendab Veiderpass teda jooksupoisina. (Vallak 1958: 142–149)

Vallaku kujutatud kontorites valitsev töökultuur tähendab suuresti teesklust, et kogu aeg on midagi tähtsat käsil: kui töömaht kujuneb tööajaga võrreldes liiga väikeseks, siis satub ametikoha legitiimsus kahtluse alla. Seepärast püüavad mitmed tegelased oma ametist kui sooja ja mugava koha peal istumisest kinni hoida, teadmata, millist kasu või väärtust nende töö võiks luua. Nii mõnegi tegelase (nt Maie, Liiseli) hoiak lubab teda teha mis tahes tööd, et olla kontoris õigustatult olemas ja veereda pahandusteta tööpäevast tööpäeva.

Kontorielu kujutades pöörab Vallak tähelepanu **ametnike tööalasele suhtlusele**, mida iseloomustab teesklev maneer. Novellis “Omakohus” on kontoriametnike suhtlus üsna

vastuoluline: üldjuhul järgitakse suhtlus- ja viisakusnorme, kuid ei väljendata seda, mida tegelikult tuntakse või mõeldakse. Kõige rohkem püüab ennast tagasi hoida Juhan Laos, kes kontorijuhi Janteriga suheldes väldib avameelset ja otseütlevat suhtlusviisi. Laos, kes näib Janterit vihkavat, ei anna sellest oma ülemusele verbaalselt teada. Vastupidi, Laos suhtleb Janteriga viisakalt ja formaalselt, juhataja torkeid enamjaolt ignoreerides, kuid aeg-ajalt kasutades peent sarkasmi.

Janter seevastu armastab oma alluvat alalõpmata torkida ja nöögata. Jutustaja kommenteerib olukorda otsekoheselt: „Janter oma kibeda ja hoolimatu pilkega mürgitas iga päev Laose tööindu ja meeleolu“ /—/ „Solvavate torgete ohvriks oli Laos juba aastapäevi, tema kaela valas Janter sageli oma vihasapi ja pilkesõnade rikkaliku tagavara“ (Vallak 1958: 171). Janteri robustne loomus lubab inimestele teravusi otse näkku öelda, eriti oma alluvatele, kes oma „leivapala pärast olid sunnitud vaikima“ (samas). Kontoris aega veetes on Janteril kombeks oma alluvat kritiseerida, naeruvääristada või teda milleski süüdistada. Tihti teeb ta seda performatiivselt, kolmandatele isikutele oma põlgust “näitlikustades“.

Kuid Janterist eemal olles, nagu jutustaja selgitustest selgub, avaldab ka Laos oma “tõelisi” tundeid oma ülemuse vastu. Näiteks novelli lõpus, olles Janteri kiusamisest aina rohkem tüdinud, väljendab ta Liiselile oma pahameelt Janteri suhtes: „“Janter on häbematu jõhkard,“ seletas Laos kontoris. „Iga jumala-päev hüppab ta mulle kallale, nagu tahaks mind maha murda. Hoian end suure vaevaga tagasi, et teda mitte pikali virutada, nii et ta sealt enam ei tõuse.““ (Vallak 1958: 182)

Nagu näha, on ülemuse ja alluva tööalased suhted Vallaku linnajuttudes psühholoogiliselt pingelised ja keerukad. Ühelt poolt on nende kahe mehe suhtlemises tunda usaldamatust, näiteks märgib jutustaja, et Janter ei usalda Laost, sest viimane „võib siin (kontoris) sel juhul sisse seada kas või pättide kodu“ (Vallak 1958: 174), seepärast on Janteril kombeks uurida hoolikalt kõiki allkirjastatavaid pabereid, sest ta kardab võltsimist või sissevedamist (samas). Teiselt poolt halvab nendevahelist suhtlust hirm kättemaksu ees: Laos kardab, et ülemus võib vaikides salaviha pidada ja mõelda kättemaksule (samas: 178). Ametnikud Vallaku novellides on tihtipeale asetatud tööalasesse hierarhiasse ehk ülemuse-alluva suhtesse, mis toob kaasa ahistamise ja vaimse vägivalla.

„Omakohtu“ põhjal võib kontorisuhtluses täheldada kahte suunda: suhtlust, mis tugevdab ja säilitab kontoritöö struktuuri ja ametialast hierarhiat, ning suhtlust, kus kontoritöölised väljendavad oma kriitilisi seisukohti ja avaldavad teesklemata oma tegelikke mõtteid, mis

kruvivad omavahelise läbisaamise pinget. Tööalased pinged kulmineeruvad Laose ja Janteri vahel järk-järgult, kuid etteaimatavalt: nende emotsioonid pulbitsevad kaane all pidevalt edasi, jõudes lõpuks novelli haripunkti, Janteri rünnakuni, mis tähistab narratiivis pöördepunkti, kus kahe isiksuse omavahelised vastuolud ületavad tööalase suhtluse piire. Vallaku näib jõudvat siin mõtteni, et töökeskkond, sealhulgas töökultuur ei saa ega tohi inimest rõhuda ega tema olemusega vastuollu minna, sest vastasel juhul on tagasilöök vältimatu.

3.2.2. Tööliskorterid ja muud linnakodud

Vallaku linnakodude kirjeldused on linnaolustiku kujutamise teenistuses. Kodud peegeldavad tegelaste sotsiaalseid ja psühholoogilisi omadusi, näiteks nende majanduslikku olukorda, sotsiaalset staatust, linlikku identiteeti, sooga seotud eripärasid, aga ka unistusi ja ideaale. Linlikke eluasemeid leiab igast käsitletavast novellist, nende hulgas on erinevaid elamutüüpe. Kõige rohkem on Vallak kujutanud n-ö lihtsaid tööliskortereid, kuid leidub ka paar tudengikorterit, üks luksuskorter ja üks suurem perekodu. Eraldi kategooriana võib mainida neid kortereid, mille sisustuses annab tooni naiselikkus.

Novellis „Ulaharitlane“ kirjeldatakse kahte **tudengikorterit**. Neist esimeses elab peategelane Jüri Pihlap. Tema üürikorteril on mitmeid puudujääke: see on kitsas, kütmata ja külm. Toas üleriietega edasi-tagasi jalutades veeretab noormees muremõtteid maksmata jäänud üüri ja puudulike küttepuude üle, olles pidevalt häiritud perenaise etteheitvast pilgust ja tema tütrest, kes teises toas klaverit harjutab, „tampides (klahvidele) nagu nuiaga, sageli eksides ja taas uuesti alustades“. (Vallak 1968: 191–192) Üsna samasuguses tudengikorteris elab Pihlapi saatusekaaslane Joosep Mäe, kes samuti ülikoolist eksmatrikuleeritakse. Ka Mäe korter on väike: kitsust rõhutab suur ahjumürakas, mis toa pindalast kolmandiku enda alla võtab, ja madal lagi, mida maas seistes käega katsuda võib. Mäe tervitab Pihlaput paksudes, villastes riietes „nagu mõni suusataja“, sest ka tema kütmata korteris on külm. (Samas: 193–194)

Niisiis on autor tudengikorterite miljööd kirjeldades rõhutanud kitsaid ja külmi ruume, aga ka tegelaste vaesevõitu elujärge. Need üürikorterid ei anna välja kodu mõõtu, sest neis puudub privaatsus, turvalisus ja mugavus. Pigem on mõlema noormehe korterid neile endile tõsiseks mureallikaks. Mäe plaan on eksmati tõttu maale kolida ja jätta oma linnaelu selja taha (Vallak 1968: 194). Pihlap, nagu loost selgub, satub majanduslikult veelgi raskemasse olukorda ning kolib kogunisti väiksemasse toauberikku. Mõlemad tudengikorterid on ajutist „tudengilikku

kitsikust ja kasinust” näitlikustavad eluasemed, mis suhestuvad üüriliste sotsiaalse staatusega. (Samas: 195)

Kõige rohkem on Vallak novellides kirjeldanud väikseid **üürikortereid** või ka **üüritube**, kus elavad valdavalt **tööinimesed**, kelle sissetulek on väike. Elamispinnad on samuti väiksed, mõnikord lausa kitsad, kuid eluks hädapärane on neis siiski olemas. Selliste üüripidadega käib kaasas vaesuse tempel.

Novellis „Omakohus“ üürib kontoriametnik Juhan Laos üht köögiäärset kitsast tuba. Toas on olemas lilleline diivan, mis väikese toa nurgas nagu „tohutu konnakarp“ laiutab. Samas on tuba nii kitsas, et kaetud akendest hoolimata kütab päike toakese lämmatavalt palavaks. Toas on vaikne, takti lööb vaid vana äratkuskell, mida Laos on aastaid endaga ühest üürikorterist teise kaasa vedanud. (Vallak 1958: 170)

„Auvõlgade“ ärimehe Jüri Veiderpassi pensionärist vend Andres, kirjelduse järgi puruvana mees, kes eelnevalt tema raamatuäris raamatupidajana oli töötanud, elab samuti väikeses üürikorteris, mille sisustus on aegunud ja tolmukorra alla mattunud. Lisaks mitme lukuga uksele on korteris lukustatud kõik kapid ja kastid, kuna „ta (Andres) elas üüritoas“. Ainsaks valgusallikaks on väike petrooleumilamp, mis teeb korteris nähtavaks ülejäänud kraami, mida on Madis Elkeni vaatepunktist kirjeldatud kui „vana, koidest puretud mööbliladu“. (Vallak 1958: 150)

„Tavalise, vähenõudliku tööinimese ühetoalist korterit“ vaatab hindavalt Juhan Sirnask novellis “Rasked rakmed”, astudes esimest korda Anne Mihkra eluruumidesse. Naise korteris on harilik mööbel: laud, voodi, kummut ja ahi, mis moodustab Sirnaski hinnangul „korteri nõndanimetatud keeduvõimalusega“. (Vallak 1959: 114)

„Ulaharitlases“ kolib endine tudeng Jüri Pihlap varasemast veelgi kitsamasse korterisse. Tal on uues kohas oma toanurk, mida eraldab ülejäänud elutoast lakke mitteulatuv sein. Tuppa mahub vaid voodi koos väikse lauaga, kuid kuna Pihap on eelnevalt enamiku oma maisest varast vanakraamiturul maha müünud, pole ruumi suurus enam tähtis. Ilma kraamita tunneb Pihlap end oma vanast elust puhastununa: „See kraamipisku ei sureta teda ega elata“. (Vallak 1968: 199)

Tööliskorterid peegeldavad eelkõige tegelaste eluviisi ja majanduslikke võimalusi. Seejuures on oluline mainida, et eelpool mainitud korterielanikud pole tüüpilised töölised (v.a Juhan Laos). Näiteks Sirnask ei tööta, vaid saab riigilt igakuist „pajukit“ (Vallak 1958: 120); Pihlap,

nagu mainitud, elatab end teise korterisse kolimise ajal vanakraamiturul kauplemisega (Vallak 1958: 199). Ometi on nendegi puhul tegu tegelastega, keda võiks elukoha järgi tööliskiassi hulka lugeda, sest sarnaselt lihttöölistega ei saa nad endale midagi hinnalist lubada. Üürikorterites on küll olemas kõik eluks vajalik, kuid ei midagi rohkemat. Kui korteris ongi rohkem esemeid, on tegu kasutu, ülemäärase „koliga“.

Korterite miljöö peegeldab kaudselt ka tegelase mõtte- ja tundemaailma. Juhan Laos, nagu eelpool mainitud, elab pingelist ja kurnavat tööelu, millega võrreldes tema korter lausa kontrastselt mõjub. Olles jõudnud kontori arvepaberite virnade vahelt ja ebameeldiva ülemuse küüsist oma vaiksesse toanurka, märkab ta vaid kella tiksumist. Pihlap on uude korterisse kolimise ajaks jõudnud nii majanduslikult, sotsiaalselt kui ka psühholoogiliselt hoopis teistsugusesse seisundisse. Kui tudengikorteriga kaasnev vaesus ja kitsikus talle varem muret valmistas, on ta uues üüritoas selle hoopis omaks võtnud. Olles ülikoolist välja heidetud ning seeläbi üles köetud igasuguste linlike institutsioonide ja võimuorganite vastu, on tema identiteet muutunud “tudengist ulaharitlaseks“. Ta identifitseerib end ideoloogia kaudu, mis tema elukeskkonna talle sobivaks või kohaseks muudab.

Härra ja Proua Toome korter novellis „Auvõlad“ esindab seevastu jõukama ja nimekama leibkonna korterit. Korter asub kivimajas, kus elanike nimed on kirjas vasksetel siltidel, mida tööliskorterite ustelt kunagi ei leia. Toomede korteri uksel ilutseb silt: „Johannes Toom, kapten“. Kapteniproua tervitab teda külastavat Madis Elkenit pidžaamas, viimasele tundub, et proua on uksele otse tualettlaua juurest tulnud. Jutustaja Toomede korteri sisustust kuigi detailselt ei kirjelda: teada on vaid, et proua lubab ootamatult ilmunud Elkeni esikusse. (Vallak 1958: 145) Johannes Toom koos oma naisega kuuluvad eelpool nimetatud tegelastega võrreldes tähtsate linnakodanike klassi. Toomede jõukuse reedab nende elustiil: pidev sumin „auvõlgade“ ümber, mis lihttöölisest Elkenile esialgu arusaamatuks jääb ja “veidra komöödiana” (Vallak 1955: 149) paistab, samuti pidev hirm selle ees, et reporterid neid avalikult naeruvääristavad.

“Auvõlgades” on kirjeldatud ka peremaja, mis kuulub Jüri Veiderpassi pojale, kellelt Elken proua Toome palvel laenu läheb küsima. Väljast on maja väike, kuid silma paistavad uued vihmaveetorud. Veel leidub märke laste kohalolust: „Kogu ukseesine ja eeskoja telliskivipõrand olid täis laste poriseid jäljesarvikuid. Köögis, poolpimedas ja nii väikses nagu kapp, podises ahjupliidil kapsapada.“ (Vallak 1958: 147–148) Majas on mitu tuba, ühes kaugemas neist lebab „nagiseval voodil“ Veiderpassi poeg isiklikult. Kirjeldatud maja on Vallaku linnakodudest ainus, mis majutab ühte leibkonda, ühtlasi lapsi, keda mujal juttudes

eriti ei mainita. Peret tervikuna võib „töölisklassist“ veidi jõukamaks pidada, sest maja omamine on Vallaku linnategelaste hulgas üsna harv nähtus.

Viimase kategooriana võib välja tuua linnakorterid, milles on tunda **(pere)naiselikku** silma ja kätt. Nendeks on proua Kivi korter novellis „Teise eest“ ning Anne Mihkra tuba novellis „Rasked rakmed“. (Pere)naiselikkus väljendub eelkõige viisis, kuidas korter on sisustatud, näiteks proua Kivi korteril on klaasuks, mida kaunistab pitskardin. Anne korter on sisustatud mööbliga, millele on lisatud kaunistusi: näiteks on toas potilill, voodil heegeldatud vaip ja kummutil linik, peegli ümbrust kaunistavad mitmed üles riputatud fotod ja postkaardid. Lisaks annab laual asetsev õmblusmasin koos pooliku pesutööga aimu Anne argitegevusest. Korteri sisustus peegeldab naiselikku ilumeelt, tema peigmees Juhan Sirnask ei paista sellest ilust suurt hoolivat. Mehe kommentaar „keeduvõimaluste“ kohta puudutab esmajoones korteri funktsionaalseid esemeid, nagu voodi, laud ja ahi. Kasutuid vidinaid paneb ta küll tähele, kuid ei pea sellest eriti lugu, näiteks kustutab ta oma paberossikesta lillepotti. (Vallak 1958: 115)

Ilu ja oma kodu eest hoolitsemine näib Vallaku juttudes naiste kanda olevat. Kui on kirjeldatud korterit, kus elab mõni meesterahvas üksinda, pole peale tarbeesemete midagi mainitud. Võimalik, et autor on sellega soovinud rõhutada naistegelaste kui „linnadaamide“ identiteeti. Meesterahvad ei kujunda oma kortereid iluesemete ja nipsasjakestega, kuna neil ei ole selleks tungi ega soovi. Linnanaiste esteetiline meel paistab olevat nende linliku elustiili osa.

Kuigi mõne tegelase kodu on teistega võrreldes üksikasjalikumalt kirjeldatud, võib siiski järeldada, et Vallak on kodusid kujundades silmas pidanud esmajoones inimtüüpi ja tegelase sotsiaalset rolli. Ta kujutab inimest tema oma keskkonnas, mille miljöö võimendab tihti tegelase elus aset leidvaid sündmusi, tema emotsionaalset seisundit, sotsiaalset ja majanduslikku olukorda. Koduse miljöö kirjelduste järele poleks Vallaku novellides erilist vajadustki, kui need tegelase staatuse kohta midagi ei reedaks või tema iseloomu ja käitumist ei illustreeriks.

3.3. Inimene linnas

3.3.1. Erinevad tüpaažid

Järgnevalt vaatlen Vallaku linnanovellide tegelastüüpe. Kuna ärimaailm on Vallaku 1930ndate loomingus kesksel kohal, alustaksin inimtüüpide tutvustamist neist tegelastest, kes esindavad äri- ja töömaailma. Ennekõike teevad seda ärimehed, kontoritöötajad, jooksupoisid ja teised lihttöölised. Kui linnas võib kohata ka väga saamatuid, haiglasi ja eluvõõraid inimesi, kel ei ole mitte mingisuguseid kutseoskusi ega ametisoove.

Vaadeldavates novellides on puhtatõulised **ärimehed** Jüri Veiderpass ("Auvõlad") ja Jakob Mesilane ("Teise eest"). Veel võib nende hulka arvata Juhan Sirnaski novellist "Rasked rakmed", ehkki tema on lisaks ärimehele ka muus rollis. Asaolu, mis Vallaku ärimehi ühendab, on meeleheitlikkus oma äritegevuses. Selleks et raha teenida, laskuvad nad kõik omal viisil tegevusse, mis ei vasta moraalinormidele või nende enda äriplaanidele. Eetika vastu eksivad eeskätt Mesilane ja Sirnask: esimene kasutab ära vaesunud ja meeleheitel klientuuri (Vallak 1955: 318–319), teine müüb tšekiviina asemel lahjendatud kaupa (Vallak 1955: 117–118). Veiderpass, kelle mured ettevõtjana on seotud ebatulusa ärivaldkonna ning tema rahaahnete võsukestega, tüssamise ega ekspluateerimisega ei tegele, kuid temalgi ei jää müügi kahanedes muud üle, kui panna müügilettidele kirjanduskaugeid asju, nagu meepotid ja veinipudelid, et käivet suurendada (Vallak 1955: 142).

Ärimaailma hierarhias järgnevad äriomanikele **kontoritöötajad**, kelle olmust defineerib suures osas nende töökeskkond. Vallaku kontoritöötajad on kõik "Omakohtu" olulisemad tegelased ehk Juhan Laos, Aleksander Janter, Liisel Luige ja Maie Pihlik ning "Auvõlgade" Andres Veiderpass ja Madis Elken. Nende hulgast võib leida kõiki kontorimaailma hierarhias töötavaid inimesi: ülemusi, ametnikke, sekretäre ja raamatupidajaid. Kuna kontorit kujutatakse novellides lämbe ja kitsa paigana, mis on täis tüütud paberihunnikuid ja igapäevast igavlemist, on kortoritöötajad sellest tulenevalt kas kontorisse mandunud või kogunisti selles töös kibestunud, mistõttu nad on oma töö ja keskkonna suhtes ükskõiksed ning soovivad töötegemisest eemalduda. Viimased on tihti nooremad, elavamad karakterid, nagu Liisel, Maie ja Janter, kelle puhul tuuakse välja tööväliseid huvisid (Vallak 1955: 166–173).

Novellis "Auvõlad" on Vallak kujutanud Madis Elkenit, kes kontoritöölistest kõige rohkem ka **jooksupoisi** rolli täidab. Selle töö juures jääb Elken passiivselt kuulekaks: ta puutub kokku kõigi intrigeerivate ja dramaatiliste tegelastega, täites nende käske, vahendades neile sõnumeid, kuid tehes seda kõike vaid käskjalana, ise sündmustesse sekkumata (Vallak 1955: 145–149). **Lihttöölised** on Vallaku linnalugudes vaid neis rollides, mida nende töökoht või ametijuhend ette näeb. Nende motivatsioon leida ja säilitada töökoht on kahtlemata palk ja kindel teenistus. Tasub rõhutada, et sageli pole nad lojaalsed ühelegi ettevõttele, nii nagu ka nende tööandjad pole nende suhtes lojaalsed. Näiteks "Auvõlgades" koondatakse esialgu üks letimüüjannadest ning peagi otsib ka teine müüjanna, preili Ehka endale uue teenistuse, olles nagu "rott, kes lekkivalt laevalt lahkub" (Vallak 1955: 159).

Töötute kategooriasse kuuluvad Vallaku linnanovellides need tegelased, kes elatavad end mittetöise tuluga. Seda juhtub linnakeskkonnas mitmetel põhjustel, näiteks pole tegelasel võimalik leida teenistust konkureeriva tööturu tõttu või pole tal üleüldse soovi tööd teha või ilmneb kohatine eluvõõrus, mille tõttu ei oska ühtki tööd teha. Selliseid tegelasi iseloomustab lisaks töötusele tavaliselt mingil viisil ka hälbimine sotsiaalsest või linlikust elustandardist, näiteks hulkurile omane eluviis, boheemlaslikud kalduvused või eelnev eluperiood, mil elati keskmise linnaelanikuga võrreldes mugavat ja luksuslikku elu. Viimast tüüpi esindab näiteks novellis "Teise eest" proua Kivi, kes on üks härra Mesilase ekspluateeritavatest klientidest, kes teenib elatist oma maja sisustuse müümisega (Vallak 1955: 319–320). Oma vara müüb ka "Ulaharitlane" ehk Jüri Pihlap vanakraamiturul, kuid tema töötu inimese seisund tuleneb pigem kasvavast tööpuudusest humanitaarvaldkonnas, milles ta eelnevalt oli tegutsenud (Vallak 1968: 190–192). Ainus, kes on "viitsimatusest" töötu, on Juhan Sirnask novellist "Rasked rakmed": ta on endale õnnetuse tagajärjel 20-kroonise riigipensioni välja hangeldanud, kuid elatub suuresti teiste armust või muud moodi "sahkerdades" (Vallak 1955: 120–121).

Tudengid või **õpilased,** Jüri Pihlap ja Joosep Mäe novellist "Ulaharitlane" ning kunstitudeng Alviine "Giina" Veiderpass novellist "Auvõlad", täidavad n-ö hukule määratud noorsoo rolli. Vastupidiselt ettekujutusele tudengist kui "tuleviku näost", kirjeldatakse neid noori kui inimesi, kes raiskavad oma nooruspõlve, omandades uhket, kuid kasutut haridust, millest pole reaalsel tööturul erilist tulu. Nii Pihlapu kui ka Mäe akadeemiline karjäär lõpeb eksmatikuleerimisega (Vallak 1968: 192–193) ning Giina edu kunstnikuna tuleb omistada pigem tema "seksapiilile" (Vallak 1955: 151–152).

Veel üks silmapaistev tegelane novellides on **linnadaam**. Sellist rolli etendab näiteks Veiderpassi tütar proua Toom, kes muudkui "auvõlgu" makstes ning ajalehereportereid kartes tunnetab enda tähtsat ja peent positsiooni (Vallak 1955: 145). Linnapreili rollis on Giina, keda härra Elken kirjeldab kui midagi "liblikataolist": „õrn, ebamaine, poos ja fraas, nagu öeldakse: ilus kõnnak, ilus silmavaade, suured teadmised kosmeetikas, kodus kinoiluduste ülesvõtete kollektsioon, ühesõnaga kodanik, keda elu veel ei pigista." (Vallak 1955: 162). Lisaks välisele ilule ja jäigale kombekusele, mida linnadaamile kohaseks peetakse, on Vallak näidanud linnanaist kui "õrnemat" sugupoolt. Kui naist kujutatakse töötamas, on see sageli midagi lihtsakoelist, näiteks Maie Pihlik, kes "istus büroos taskuraha teenimise eesmärgil" ning enamjaolt pidude ja seltskonnaelu alal edukam oli (Vallak 1955: 166–168).

3.3.2. Inimestevahelised suhted ja suhtlus

Inimestevahelised suhted linnakeskkonnas on Vallaku novellides ettearvamatud ja vastuolulised. Suhetes avalduvad nii tööalased kui eraelulised konfliktid, mille põhjuseks on tegelaste erinevad huvid ja hoiakud, kaudsemalt ka nende päritolu ja sotsiaalne staatus.

Üks põhilisi suhteprobleeme Vallaku tegelaste puhul on **usaldamatus**: linnakeskkond ei soosi usalduslikke suhteid, eriti ülemuse ja alluva vahel või võõraste inimeste puhul. Näiteks novellis "Teise eest" kardab härra Mesilane, et Lõo näppab tema kauplusest asju, kuna mees on vaikne ja eemalehoidev (Vallk 1955: 317). Seepärast Mesilane nuhib Lõo järele, uurib tema varasema elu kohta ning tahab tema isikutunnistust lähemalt uurida, muuhulgas kahtlustab, et mees on vangis istunud (samas: 317–318). Mesilane otsib oma kauplusesse müüjat, keda võiks täiesti usalda ja kes suud oskaks pidada ning „kelle kõrvad ei ole iga tühja sõna juures kikkis" (samas: 320). Linnas on hinnatud usaldusväärsed töömehed.

Tegelaste puhul võib täheldada erinevaid **suhtlustavasid** ja **viisakusreegleid**, näiteks novellis "Teise eest" kasutab Lõo oma ülemust kõnetades teietavat stiili, Mesilane aga sinatab (Vallak 1955: 317). Veel on linnas kombeks oma tahet peale suruda ja oma vastast jutuga kas veenda või kogunisti solvata – mõlemal juhul on mängus kõneleja isiklikud huvid. Näiteks novellis "Rasked rakmed" on tüütu pealekäija rollis Juhan Sirnask, kelle pakkumise Anne kui üürileandja esialgu tagasi lükkab (samas: 114–115). Kuid Sirnask ilmub ikka ja jälle tema juurde nagu "tõbi", et teda ümber veenda: peale paari külastust annab Anne järele ja Sirnask saavutab oma eesmärgi (samas: 114–119).

Vallaku linnalood paljastavad sageli mõne **perekonna saladuse** või **kriisi**, mis on sageli seotud rahaasjadega. Novellis "Auvõlad" on ärimees Jüri Veiderpass sõlminud saatusliku "miljonilise" vekslitehingu oma poja tapamaja-Pauli pealekäimisel, mis nüüd Veiderpassi ja tema äri kohal musta pilvena hõljub ja perekonnasiseseid tülisid põhjustab (Vallak 1955: 153–154). Pristav nuhib Veiderpassi äri ümber "nagu mägrakoer rebase koopas" (samas: 153). Seejuures ei toimu enne novelli lõpplahendust midagi, mida "suure kella külge" riputataks, kogu kõmuline ja salajane info liigub Elkeni kaudu, kes erapooliku vahendajana on Veiderpasside fiaskole tunnistajaks.

Vallak näitab, et linnainimeste suhetes on oluline roll rahal, mistõttu paljusid tegelasi upitab tagant rahahimu. Määrav on majanduslik mõtlemine, mis leevendab vaesust ja muresid, ning materiaalne kindlustatus, mis ühelt poolt annab tegelasele sotsiaalse staatuse, kuid teiselt poolt

tõmbab ligi võlausaldajaid ja teisi varanduse himustajaid. Vallaku linnainimesi saab lahterdada nende seisuse ja varanduse alusel, mis annab sisendi ka omavahelisele läbisaamisele. Samas muudab raha ümber keerlev tants Vallaku linnainimese läbematuks ja närviliseks, tekitab temas hirmu oma varanduse saatuse pärast. Paljuski taandub tegelase edukus ka tema minevikus tehtud karjääriotsustele või hilisematele ärilistele sidemetele, mis võimaldavad edasi pürgida, näiteks Jüri Veiderpass oli üks selline „sidemetega mees, kellel oli suur erikaal nii ees- kui tagatreppidel“ (lk 139).

3.4. Linlikud ärisuhted

3.4.1. Ärimehed ja nende ärid

Vallak kujutab oma novellides **linlikku ärimaailma**, mille institutsioonideks on kauplused, kohvikud, tehased ja ettevõtted, igasugused asutused ja nende kontorid. Ühtlasi loetleb Vallak tegevusi, mis äri ajades on möödapääsmatud: peetakse äriraamatuid, saadetakse arveid ja korraldatakse kirjavahetust, istutakse kontoriruumides, mis võivad mõnikord olla kitsad keldrikorruse urkad. Klõbistatakse arvelaual, saadetakse kirju võlgnikele ja võlausaldajatele, kasutatakse asjaajamiseks ka taksoteenust. “Auvõlgades” on mainitud sedagi, et sularaha saadetakse võlausaldajatele ümbrikus.

Vallak kasutab ärivaldkonnale omast sõnavara, näiteks on “Auvõlgades” juttu, et palkasid tuleb kärpida, töölisi koondada, äri tuleb raskuste tõttu likvideerida või võlad kustutada. Pidevalt otsitakse võimalusi leida kapitali, selleks et osta krundid kesklinnas, mis on väga hinnas, sest „plats asub kahe käidava tänava nurgas“ (Vallak 1958: 159). Äriplaanid on kohati suured: “koihunnik tõmmatakse maha ja ehitatakse asemele pilvelõhkuja” (samas: 159). Otsitakse nii rahakaid äriosanikke kui ka sobivat tööjõudu. Samas saadab ärimaailma hirm, et mis tahes äri võib põhja minna, nii et jääb vaid „lootusetu hingitsemine ja viimaste sentide õngitsemine“ (samas).

Mitmes novellis kujutatakse hoopistükkis vaesemat tüüpi äritegevust, kus omanikud on n-ö isehakanud väikeettevõtjad. Sellised ärid on asutatud majanduslikult soodsal ajal, kuid need pole kasvanud ei suurteks ettevõteteks ega tööstusteks, vaid on jäänud väikeärideks, millel ei ole linnapildis eriti suurt kaalu. Pealegi eksivad nii mõnedki nendest ärimeestest oma äri ajades eetikareeglite vastu, kasutades kasu lõikamise eesmärgil ära haavatavamaid inimrühmi või ühiskondlikke olusid.

Vallaku ärimeeste puhul on tihti rõhutatud nende lihtsat päritolu. Neist kellelgi pole head haridust, päritud jõukust ega vanematelt üle võetud ettevõtet. Ehkki kõigi kõnealuste ärimeeste minevikku kuigi palju ei valgustata, on novellides piisavalt infot nende ärimeeste tausta kohta. Nende kirjeldust kaudu on võimalik välja lugeda, milliseid eeldusi on vaja, et olla edukas ettevõtja.

Üks selline ärimees, kelle kohta tekst kuigi palju taustainfot ei paku, on novelli „Teise eest“ peategelane härra Mesilane. Suurema osa ajast kasutab ta „lihtsat ja laiska” kõnepruuki (nt oma poesellile ütleb ta „Ummokust“). Võrreldes ennast oma palgatöölise Peep Lõoga, peab ta end sootuks vähem uhkeks ja peenekoeliseks inimeseks (Vallak 1958: 316–317). Just Lõo oletatavat peent päritolu hindab Mesilane kahtlaseks ning oma äri jaoks isegi ohtlikuks, kuna ta peab Lõo käitumist selle valguses ettearvamatuks (samas: 317).

Juhan Sirnaski päritolust novellis “Rasked rakmed” annab jutustaja veidi rohkem teada. Oma sõnul ei saanud tema vanemad talle haridust pakkuda, kuid innustasid teda see-eest ilmas ringi rändama, mis on võimaldanud tal edukaks saada. Enne oma kaupluse avamist oli ta mõisas olnud „pukipoiss“. (Vallak 1958: 117) Novellis „Auvõlad“ on olulisel kohal Jüri Veiderpass ja tema raamatuäri. Tema kui ettevõtja tausta kirjeldab Vallak kui „tüüpiliselt sarnast tuhandete omataolistega“. Veiderpass oli pärit maalt ja alustas oma äritegevust nii ilma hariduseta kui ka kapitalita. Esialgu oli ta olnud alevi raamatukaupmees, kes müüs oma kaupa laatadel, kuid rahahimust motiveerituna oli ta end üles töötanud ning linnas oma äri avanud. (Vallak 1958: 139–140)

Sirnaski ja Veiderpassi äriteekonnal on ka mainitud ettevõtluseks majanduslikult soodsat aega, mis ettevõtluse algusaastail riigis oli kestnud. Sirnask kommenteerib toda ajastut ise nii: „See oli aeg, mil inimene võis tõusta ja võis ka vajuda. Rahval oli siis rohkem raha, trahterid ja õllepoed jooksid nagu veskipaisud ööd ja päeva, vahetpidamata“. (Vallak 1958: 118) Ka Veiderpassi raamatuäril olla paari aastakümne eest hästi läinud: ta oskas arvestada lugejaskonna huvidega ning tootis ja kirjastas isegi populaarset laadi kirjandusmaterjali, näiteks naljakalendreid, unenägudeseletajaid, armastuskirjade näiteid, viisakuseõpetusi jne. Tema raamatuäri oli oma parimatel aegadel linnas nimekaim. (Vallak 1958: 142–143)

Sirnaski ja Veiderpassi teele ilmub aga peale esmast eduperioodi takistusi. Sirnaski kaupluse head käekäiku mõjutavad eelkõige suurendatud maksud, mistõttu “pood kasu asemel kahju tootma hakkab” (Vallak 1958: 118). Veiderpassi poel läheb samuti iga aastaga järjest kehvemini: kirjastamine aeglustub, kuna suured ärid hakkavad pakkuma konkurentsi, millega

Veiderpassi äri ei suuda sammu pidada. Peale selle ei kavatse ükski tema lastest äri üle võtta, kuna raamatute näol olla tegu n-ö hääbuva valdkonnaga (samas: 142–143).

Väikeäride ühine saatus, mida mitmed äritegelased novellides peegeldavad, näitab linnaühiskonna armutut palet. Nii Sirnaskit kui ka Veiderpassi upitasid äriredelil ülespoole eelkõige soodsad olud, mitte nende enda nutikus või vaist. Nende äride varasem edu ei sõltunud neist endist ega nende klientuuri suhtumisest neisse, sest jutt käib ikkagi linlikust ärimaailmast, kus tuleb olla paindlik ja ettenägelik. Kui soodsad ajad mööda saavad, ei näita kliendid äride vastu erilist lojaalsust üles, sest suurlinna olustikus puudub selleks vajalik kogukondlikkus. Sirnaski äri tegutses küll alevikus, kuid reegel näib kehtivat ka tema kohta.

Kui kätte jõuab majanduskriis ja kliendid pöörduvad väikeäride asemel konkureerivate suuräride poole, saavad ärimehed iseendale saatuslikuks: neil puudub substants, et oma ärid rasketest oludest välja juhtida. Omamata erialast haridust, lisakapitali, ärijutimise kogemust või arusaamist muutunud oludest, mis ei ole enam kuigi soodsad, ei ole nad selleks tagasilöögiks lihtsalt valmis ning nende enda asemel hakkavad nende äride saatuse üle otsustama aeg, kliendid ja majanduslikud olud.

3.4.2. Pettused ärimaailmas

Ärimaailma mehhanisme Vallaku juttudes illustreerib ilmekalt **pettustel põhinev äritegevus**, mida võimaldab tihti majanduslikult haavatav või salajasest tegevusest mitteteadlik klientuur. Pettused, võltsimised, raha kõrvale panemised on 1920ndate ja 1930ndate Tallinnas tavaline äripraktika, nii nagu ka see, et pojad oma isadelt valede abil laenu välja manguvad.

Pettusel põhinevat äriskeemi viljeleb novelli “Teise eest” peategelane härra Mesilane oma “räpases ja haisvas” vanakraamikaupluses, kus ta ostab kokku ja müüb edasi vanu asju (nt mööblit, ilu- ja nipsasjakesi, ehteid), mida poe müügitööline halvustavalt „koliks“ nimetab (Vallak 1958: 318). Loo jutustaja väljendab oma sotsiaalset tundlikkus, öeldes: „Vanakraamikauplus on koht, kuhu kõik vaesuse ja viletsuse niidid kokku jooksevad“ (samas: 319). Kuna reeglistik Mesilase tegevuse jaoks puudub, tuleb heausksetel või rahahädas klientidel (nt proua Kivil) tihti oma kraam müüa oluliselt odavamalt, kui kauba tegelik väärtus ette näeb, kuid ostjatel tuleb maksta selle eest tunduvalt kõrgemat hinda. Kokkuvõttes tagab see härra Mesilasele võimalikult suure vaheltkasu, kuid klient saab nii või teisiti petta. Jutustaja

resümeerib: „Kogu see Mesilase vanakraamikauplus oli nagu avalik varguste ja kelmuste pesa“ (samas: 322).

Novellis „Rasked rakmed“ esindab ebaausat ärimudelit Juhan Sirnaski pudukauplus, millest räägitakse novellis küll Sirnaski mineviku kontekstis, kuid koos endise ärimehe omapoolsete kommentaaridega. Sirnask jutustab oma üürileandjale kolmest aastast, mil ta alevis tšekiviinaga kauples. See olla esialgu väga tulus äri olnud, kuna lahtistest vaatidest müües segas ta viinale vett juurde, et oma kasumit suurendada. Selle peale olla kliendid rajooniülemale kaebama läinud. Kui Sirnaski poodi tuldi proove võtma, esitas ta neile teistsugused vaadid kui need, millest ta viina müüs ning pääses pahandusteta (Valla 1958: 117-118)

Kujutades ebaeetilise ettevõtlusega tegelevaid ärimehi, illustreerib Vallak kapitalistliku ärimaailma pahupoolt tavainimese vaatenurgast. Sedasorti äritegevuse mõõdupuuks on oskus kaubelda ja tingida, häbitundeta vaheltkasu võtta. Vallak kujutab ebaeetilise äritsemisega teiste inimeste üle võimu omandanud ärijuhte, tõstatades nende tegevusega seoses küsimuse: mis saab siis, kui selle võimu saab keegi, kes seda mõnes muus valdkonnas ära kasutab? Ilmselgelt viitab Vallak mitmes loos korruptsioonile, sest oma ebaausa äritegevuse varjamiseks on sünnis kas või altkäemaksu anda.

Nii „Teise eest“ kui ka „Rasked rakmed“ kujutavad laias laastus 1920. aastate majanduslikku seisu noores Eesti Vabariigis. Demokraatia ja turumajandusega kohanev ühiskond, kus oma nägu oli leidmas ka vaba ajakirjandus, andis oma organiseerimatuses ruumi tehnilistele ja seadusandlikele „aukudele“, mida ettevõtjad usinasti ära kasutasid, vähemalt niimoodi on Vallak härra Mesilase ja Juhan Sirnaski tegelaskuju kaudu mõista andnud. Need trikid, mille abil need mehed endale vaheltkasu teenisid, olid ebaeetilised, sest äritegevusel puudus tihtipeale piisavalt selge reeglistik ja järelevalve, keda oli pealegi niivõrd lihtne eksitada.

Kui Mesilase puhul tagab neile sotsiaalse kapitali klientuuri keeruline majanduslik seisukord, siis Sirnaski äri eelis oli tehnilisemat laadi. Tšekiviina müük viitab 1920. aastatel kehtestatud kuivale seadusele, millest Sirnask nähtavasti kasu lõikab. Sirnask ei sihi otseselt mingit kindlat tüüpi klientuuri, kuid kasutab ära riigis kehtivat olukorda, mis suure osa rahvastikust majanduslikult vaesemasse ja sotsiaalselt madalamasse seisu seab. Kuna kuiv seadus asetas täbaramasse olukorda selle osa rahvastikust, kes ei elanud suuremates linnades, vaid piirkondades (külades, alevikes), kus alkoholi hankimiseks tuleb vajalikke kontakte teada. See annab alevikus tegutsevale Sirnaskile hea eelise mis tahes kaupa müües head vaheltkasu teenida, kui oletada, et maainimese jaoks võib tema aleviäri olla ainus võimalus alkoholi osta.

Vallak avab linliku ärisuhte, mille puhul osad isikud võidavad, teised aga kaotavad. See on kahtlemata kriitika toona kujunemisjärgus kapitalistliku majandussüsteemi pihta, mida ei saa linnaelust lahutada. Vallak näeb „tavalist“ linnainimest kui tarbijat, kes linnaelu eripärade tõttu on Sirnaski ja Mesilase taolistele petturitele haavatavad. Vallak vihjab korduvalt asjaolule, et pettuste vastu ei aita ka riiklik järelevalve, kes küll uurib äriraamatuid, kontrollib kassakviitungeid ja otsib kuritarvituse varjatud jälgi, kuid ei suuda alati ärihaisid vastutama panna (Vallak 1958: 163–164) Vähesel määral hirmutab pettureid vanglakaristus, aga ka uuriv ajakirjandus.

Kokkuvõte

Siinse bakalaureusetöö teoreetiline taust hõlmab kunstilise aegruumi mõistet, mida kirjandusteaduses tajutakse kui tervikliku teksti ideoloogilist ja filosoofilist sisu kujundavat tegurit, mille roll on ühendada tekstis esinevate tegurite omavahelisi ruumilisi suhteid. Kunstilise aegruumi käsitlus- ja avaldumisviise võib vaadelda näiteks *olustiku-* või *miljöökeskselt*: esimene keskendub rohkem materiaalsele ümbrusele, teine edastab rohkem meeleliselt tajutavat ümbrust.

Kunstilist aegruumi võib tõlgendada kas realistlikumalt või sümbolistlikumalt: esimesel juhul kirjeldatakse päriselulist reaalsust intensiivsemalt ja detailsemalt, teisel juhul keskendutakse rohkem tähenduslikele objektidele. Aeg ja ruum on teineteise suhtes metafoorselt relatiivsed: kui olustiku (ruumi) kirjeldus tiheneb, aeglustub sündmuste kulg (aeg) ning vastupidi. Lugeja vaatepunktist on teksti aegruum kujuteldav, seega suuresti kogetav. Kunstilisse aegruumi kaasatud objektidel on oma funktsioonid ja tähendused. Ruumilise iseloomuga on näiteks tegelaste minapilt, tema sotsiaalne ja psühholoogiline karakteristika, aga ka tegevused, millega tegelane kokku puutub. Lisaks tegelastele esineb ruumikirjeldustes objekte, millel on sündmustiku seisukohalt kindlad funktsioonid ja tähenduslikud omadused.

Kirjanduslikud linnauuringud käsitlevad linnakirjandust, milles kujutatakse linnakeskkonda, linlikke tegelasi, linnaga seotud teemasid ja probleeme, sealhulgas negatiivseid ilminguid. Eelkõige huvitutakse „linlikkusest“, mis väljendub kõige ilmekamalt linnaruumi funktsioonis. Linnaruum on kultuuriliselt ja strukturaalselt mitmekesine kooslus, mida saab vaadelda kas autori enda või tema tegelaste linnakogemuse kaudu. Kunstilises tekstis tekivad “linlikud metafoorid“, mis toovad esile mõne linnaelu tahu või joone, rõhutavad linnaga seotud tähendusi. Kirjanduslikes linnauuringutes analüüsitakse tihti näiteks linnaruumi funktsioone, linlikke taristuid ja teenuseid, sotsiaalseid probleeme ja hierarhiaid, tegelaste rolle ja suhteid.

Vallaku novellistikas on oluliselt kohal karakter, kes esineb tihti mingi inimtüübina ning kelle puhul on olulisimad psühholoogilised jooned. Nii maal kui ka linnas tegutsevad tüübid on tihti väikesed, ebaõnnestunud ja ettearvamatud inimesed, kes pole otseselt head ega kurjad, vaid pahede suhtes nõrgad. Samas on Vallak linnainimesi mõnevõrra üheplaanilisemalt kujutanud ja karakternovelli raamidest mõnevõrra eemaldunud. Konfliktid tegelaste vahel avalduvad

Vallaku novellides eeskätt psühholoogilisel tasandil: siin on kujutamislaad intensiivsem kui sündmustiku edasiandmisel. Süžeeloomes on Vallak vaba ja improviseeriv, tema lugude lõpud jäävad tihti avatuks, teravalt puänteerimata. Koomikat, mis ulatub pehmest huumorist võika groteskini, vahendab Vallak mõõdutundeliselt tegelaste ja sündmuste kaudu. Vallaku stiili on täpne, detailne ja napisõnaline, kuid samas ekspressiivne nii sündmuste kui ka olustiku kirjeldamisel.

Vallak on ka olustikulise novelli meister, mis avaldub ilmekalt tema linnanovellides. Tänavad on tal linnaolustikku näitlikustavad galeriid. Ta kirjeldab kesklinna hooneid, linnavaateid, tänavatel liiklevaid inimesi ja masinaid, samas kui agulitänavaid „kaunistavad“ pigem lagunevad majad, räämas hoovid ja väiksemad töökojad. 1930ndate Tallinna keskuses on inimeste liiklemine energiline ja sihipärane, mõneti spontaanne, samas kui agulis toimib kõik etteaimatava ja üksluise rütmi järgi. Sellest järeldub, et kesklinn ja agul tähistavad Vallaku novellides semantiliselt erinevaid ruume: kesklinn on eeskujulik, elamiseks eelistatud ja prestiižne kant, kus elavad majanduslikult ja sotsiaalselt kindlustatud inimesed, samas kui agul on koht, mille elanikud virelevad puuduses.

1930ndate linnanovellides kujutatud kohvikud ja restoranid, näides esmapilgul kasumile suunatud ettevõtetena, täidavad linnaruumis hoopis sotsiaalse suhtluse ja kultuurilise läbikäimise rolli. Kohvikus võib märgata erinevaid inimtüüpe ja meelelahutuslikke tegevusi, seal kohtutakse salaja ja puistatakse saladusi. Seevastu kõrtsid on Vallakul pahelised kohad: seal tarbitakse alkoholi, mis muudab külastajad agressiivseks. Ööelu nautimise õigus on Vallaku novellides vaid meestel, naisi näidatakse sellest eemale hoidmas. Kui kohvikumiljöö reedab selle külastajate soovi avaliku, kuid piisavalt kõrvalise kultuurse vaba aja veetmise järele, siis kõrtsid funktsioneerivad kui „tuulutamise“ paigad, kus värvikamad inimtüübid joovad ja kaklevad ning võimalusel ahistavad linnatänavail naiskodanikke.

1930. aastate linnapilti on tunginud kõmunäljane ajakirjandus, millele, nagu mitmest loost selgub, heidetakse ette kahjulikku ja kontrollimatut mõju, mis on tingitud valede levitamisest, kallutatud poliitika vahendamisest või tõsiasjade moonutatud kajastamist. Vallaku novellides torkab silma ajakirjanduse huvi kõmuteemade, aga ka mõrvade ja pettuste vastu, millest kaugeltki mitte faktipõhiselt ei kirjutata. Selline tegevus tekitab lugejaskonnas huvi ja ärevust, pakkudes neile kerglast meelelahutust. Novellides kujutatud reporterid on uudishimulikud urgitsejad, kelle eest huviorbiiti sattunud linnakodanikud eemale hoiavad. Vallak näib teravalt kritiseerivat kollase ajakirjanduse pahupoolt.

Kontor on Vallaku linnanovellides koht, kus tegeletakse paberimajanduse ja arveldamisega. Kontoritöötajad inimestena ei sobitu sageli oma ametisse: nad on oma tööülesannete suhtes ükskõiksed ja tihti vaid teesklevad ametikohustuste täitmist. Nende tõelised huvid pole sageli tööasjadega seotud, vaid nende töösuhet iseloomustab eelkõige juhuslikkus või vajadus mis tahes teenistuse järele. Kontoritöö peegeldab novellides sageli linliku töökultuuri ebaproduktiivsust ja teesklevat iseloomu. Kontoriametnike suhtlus on sageli pealiskaudne ja salatsev, omavahel vesteldakse tõelisi mõtteid väljendamata, mis võib viia pingeteni töösuhetes.

Vallaku kirjeldatud linnakodud peegeldavad tegelaste olemust. Tudengikorterid annavad aimu tudengielu materiaalsest kasinusest ja esteetilistest puudujääkidest, mis tekitavad tegelastes vaimset ängi. Kitsad tööliskorterid on küll elamiskõlblikud, kuid näitavad nende elanike muresid, ellusuhtumist ja väärtushoiakuid. Veidi jõukamate leibkondade kodud on kooskõlas nende peene elustiiliga ning nn perekodu on ainus ideaalne maja, mille suurus sobib tervikliku leibkonna mahutamiseks. Korterid, mille sisustamisele on rohkem tähelepanu pööratud, rõhutavad novellides linnadaami naiselikku identiteeti.

Vallaku linnanovellides leidub erinevaid inimtüüpe, kellel on loos kandev funktsioon. Rahutu ärimaailma moodustavad meeleheitlikud ärimehed, mandunud kontoritöölised, kuulekad jooksupoisid ja tihti ettevõtete vahel ringlevad lihttöölised. Seevastu inimesed, kes on töötud, paistavad silma omade veidrustega, näiteks hangivad elatist midagi müües, abirahasid välja pettes või teiste armust elades. Tudengeid ja nende õpinguid nähakse ilma väljundita, sest need ei taga sissetulekut. Linnadaamide identiteet on sageli välise ilu, etiketile vastava käitumise ja kultuuriliste huvide kaudu defineeritud, karjääriredelil nad tihti eriti kõrgele ei jõua.

Vallaku linnainimeste omavaheline suhtlus reedab eelkõige nende erinevusi, mille aluseks on erinevad väärtushoiakud. Käitutakse võrdlemisi varieeruvate viisakusreeglite järgi, kusjuures mõned tüübid ei tagane pealetükkivusestki. Linnakeskkonnas ei usaldata teineteist, kui tegu pole heade lähedaste tuttavatega. Tööalaselt toimub pidev kahtlustamine, jälgimine ja nuhkimine. Linnas võib märgata klatši ja kõmu näiteks perekondlike kriiside ja äpardunud äritegevuse teemal.

Linlik ärimaailm kombineerib Vallaku novellides mitmesuguseid nähtusi: autor mainib suurejoonelisi äriplaane, aga ka mandunud ärisid, pidevalt tegeletakse arveldamise ja võlgade soetamise ja maksmisega. Vallaku kujutatud ärimehed ei pärine tihti jõukast ega peenest klassist, vaid on oma tegevust alustanud majanduslikult soodsatel aegadel ilma hariduse ja kapitalita. Majanduskriisi nende ärid aga üle ei ela, sest tagasilöökideks ei olda valmis ja kliente

ei suudeta enda juurde tagasi meelitada, kui turul tekib suurem konkurents. Tihti võib märgata pettusele rajatud äritegevust, mis toimib klientide tüssamise või ekspluateerimise teel, et teenida võimalikult suurt kasumit. Pahelised ärimehed on oma tegevuses osavad ja häbitud ega lõpeta enne, kui mõni väline tegur neid selleks sunnib. Kelmuse ja pettusega mestis äritegevus toob esile teenusepakkuja võimu linliku tarbija üle.

Allikad

Esmaallikad

Vallak, Peet 1955. *Valitud novelle.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Vallak, Peet 1958. *Valitud novelle.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Vallak, Peet 1968. *Tuuled ümber maja.* Tallinn: Eesti Raamat.

Sekundaarallikad

Bahtin, Mihhail 1987. *Valitud töid.* Tallinn: Eesti Raamat.

Bourdieu, Pierre 1989. Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory,* vol 7(1), 14–25.

Finch, Jason 2019. Kirjanduslikest linnauuringutest (On Literary Urban Studies). *Methis,* 24, 10–28.

Gurevitš, Aron 1992. Keskaja inimese maailmapilt. Tallinn: Kunst.

Heinloo, Ivo 2009. Paneellinn eesti proosas 1970.–1980. aastatel. *Keel ja Kirjandus,* 2, 135–145.

Haapala, Arto 2003. The Urban Identity: the City as a Place to Dwell. *KOHT ja PAIK /PLACE and LOCATION. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics III,*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 13–24.

Ivask, Ivar 1959. Vallaku novellikunst (Peet Vallak: Valitud novellid I). *Mana,* 1, 210–224.

Laanemets, Mari 2000. Mäletavad kohad. *KOHT ja PAIK /PLACE and LOCATION. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics I.* Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 63–69.

Lehan, Richard 1998. *The City in Literature: an Intellectual and Cultural History.* Berkeley: University of California.

Lehari, Kaia 2000. The Metaphorical Townscape. *KOHT ja PAIK /PLACE and LOCATION. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics I.* Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 37–43.

Liiv, Toomas 1997. *Proosast.* Tallinn: Virgela.

Lillemets, Enn 1987. Daniel Palgi ja Peet Vallak. *Looming,* 10, 1404–1415.

Lotman, Juri 1999. Peterburi sümboolika ja linnasemiootika probleemid. *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 325–349.

Lotman, Juri 2006. Kunstilise teksti struktuur. Tlk Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev.

Nahkur, Anne 2011. Kirjanduse mõisted gümnaasiumile. *Keeleveeb.*

Palgi, Daniel 1967. Peet Vallaku loomingulisest protsessist. *Keel ja Kirjandus,* 6, 257–268.

Palgi, Daniel 1999. Sissejuhatuseks Peet Vallakusse I. *Akadeemia,* 3, 548–559.

Palgi, Daniel 2011. Peet Vallak: elu ja looming. Tartu: Ilmamaa.

Pallas, Anu 2011. Massikommunikatsiooni ja Eesti ajakirjanduse ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Puhvel, Heino 1968. Peet Vallaku novellitoodang. *Tuuled Ümber Maja,* Tallinn: Eesti Raamat, 421–427.

Sonesson, Göran 2003. Spaces of Urbanity: From the Village Square to the Boulevard. *KOHT ja PAIK /PLACE and LOCATION. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics III*, Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 25–53.

Soovik, Ene-Reet; Talivee, Elle-Mari 2019. Lähme linna kirjutama! Kirjanduslikest linnauuringutest Eestis. *Methis,* 24, 5–9.

Talvet, Jüri 1980. Sissejuhatuseks aegruumi poeetikasse. *Keel ja Kirjandus,* 11, 641– 648.

Tonts, Ülo 1969. Kaks eesti novellikirjanikku. *Looming,* 4, 623–629.

Wilson, Rawdon 1995. The Metamorphoses of Fictional Space: Magical Realism. – Magical Realism: Theory, History, Community. Eds L. Parkinson Zamora, W. B. Faris. Durham, London: Duke University Press, pp. 209–233.

Environment in Peet Vallak's short stories

Summary

The aim of my thesis is to analyze the urban environment in Peet Vallak's short stories „Ulaharitlane“ (1931), „Auvõlad“ (1932), „Omakohus“ (1932), „Rasked rakmed“ (1931) and „Teise eest“ (1935).

The theoretical background of this thesis includes the term of artistic time-space, which can be seen as environmental or milieu-centred: first of which focuses more on the material surroundings and the second one regards a more sensory environment. Either way, the time-space is often imagined by the reader through the experience of it, thus the relationship between the character and its surroundings is crucial to the analysis.

Urban literary studies focus on the „citiness“ in literary townscapes, which can be accounted for as the physical attributes of the city, its cultural, social and economical state and diversity, common urban themes such as functions of the urban space, infrastructures, services and the urban movement.

Peet Vallak's short stories often include strong, type-like characters whose most definig characteristics are the psychological ones. Since Vallak likes to portray „small“, unimportant people on the societal scale, it is their mental and emotional space that gives them their depth and meaning. The conflict and tension also manifest in a metaphysical manner rather than in the form of tangible events. Conflicts also arise according to the characters and their importance for them, it is rare for Vallak to dissect, for example, societal issues just for the sake of it. Vallak's writing style is free-flowing and improvisatory, especially in the 1930s when he often begins his stories with a series of circumstances and ends them with an unexpected twist which offers no moral or narrative closure. The use of comedy in Vallak's works is quite subtle and appears through ironic characters and their behaviour, though in his earlier works he has also used more expressive forms of comedy, such as grotesque.

The first places analyzed in my work are the streets, which mainly function as the illustrators to the public townspace and the vessels for traffic and movement within the city. Here is where the differentiation of urban districts comes into play: the city center portrays a more exeplary and neat cityscape, whereas the „slum“ streets often portray decaying houses, tainted yards and poor people. The traffic sheds lights on opposite lifestyle spectrums which the uptown and the

slum accommodate: centrum is buzzing with social- and work-related commute, whereas the slum is more of a place where people „end up“ and move at a predictable, monotonous pace.

Cafes and bars are predominantly social and cultural places in the cityscape: the people go to these places to seek some form of entertainment or social interaction. The cafe has a more of a diurnal reputation in which the members of all social groups can gather, the bar is a more obviously nocturnal space in which often large consumptions of alcohol are consumed and fights tend to happen which can even end in sudden deaths. The nightlife does not welcome women in the short stories, since they're harassed when walking down the streets and are expected to stay in during the nighttime.

Journalism as an urban institution is captured as dysfunctional, politically biased and gossip-hungry. The main agressors in this case are the reporters who seem to pick up on anything and everyting that happens in the city. Newspapers are portrayed as transmitting unverified information to the public, favouring certain political parties to others and filling their pages with gossip and crime news which all have a polarizing effect on people.

The office is a represntative space for the urban work culture. People who work at the office often pretend to work rather than doing any work since they lack passion for their jobs. Communication within the office doesn't depict the characters' true thoughts and intentions which eventually leads to confrontation.

The urban homes are descriptice of their residents' social, psychological or economical status. Student- and worker flats often indicate lack of money, whereas middle-class homes are shown to live more comfortably by being able to afford luxuries and own their own hous, which is rare in Vallak's urban depiction. Decorating and aestheticizing ones home is shown to be proper for women in the urban space, but not men.

Vallak's urban space accommodates a gallery of different social groups such as businessmen, office workers, manual laborers, errand-runners, unemployed people, students and urban ladies. Urban people cummincate each ohter with diferent styles and manners: some are polite, some not so much. It often happens that people don't trust each ohter and suspect one another.

The business realm of the city consists of businessmen and businesses which are either on the verge of complete collapse or engage in deceitful, exploitative behaviour towards their customers, or both. The businesses are usually small and their owners are known to be „self made“ with litte education, experience and capital, which ensures their eventual downfall.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Maria Kuuseok,

1. Annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Peet Vallaku linnanovellide olustik“, mille juhendaja on Andrus Org (PhD), reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commonsi litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Maria Kuuseok

31.05.2024